евразия изилдөөлөрү
ачык журналы

№2(2)
2025

✷ открытый журнал евразийских исследований ✷

✷ open journal of eurasian issues ✷

e-ISSN: 1694-9080

eu
евразия
изилдөөлөрү
ачык журналы

Кыргыз Республикасы
"Илим Билим Консалтинг" ЖЧК

eu

евразия
изилдөөлөрү
ачык журналы

Кыргыз Республикасы
«ИЛИМ БИЛИМ КОНСАЛТИНГ» ЖЧК

e-ISSN: 1694-9080

2025-жылдын июнь айында негизделген

ЕВРАЗИЯ ИЗИЛДӨӨЛӨРҮ
АЧЫК ЖУРНАЛЫ

№1(1) 2025

эл. почта: openjournal.ei@gmail.com **веб-сайт:** eijournal.ilimbilim.kg

редакциянын дареги: Абакир уулу Төрөбек көч., 39-үй 37-бат., Ош ш. 723500

Редакциялык коллегия

Башкы редактор
Имаралиев Өмүрбек Рахманалиевич

Жооптуу редактор
Эсенкан кызы Сымбат

Редколлегиянын мүчөлөрү

Абдиев Таалайбек Камбарович
(Кыргыз-Түрк "Манас" университети, Кыргызстан)

Абдужапар уулу Канатбек
(Кытайдын коомдук илимдер академиясы, КЭР)

Абдурасулов Абдугани Халмурзаевич
(Ош мамлекеттик университети, Кыргызстан)

Арстанов Сабыркул Абдиманапович
(Ош мамлекеттик университети, Кыргызстан)

Бексултанов Азисбек Абдилкариевич
(М.Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономика университети, Кыргызстан)

Жапаралиев Шербол Жапаралиевич
("Ала-Тоо" Эл аралык университети, Кыргызстан)

Исаков Кубанычбек Абдыкадырович
(Ош мамлекеттик университети, Кыргызстан)

Кенжаев Идирисбек Гуламович
(Ош мамлекеттик университети, Кыргызстан)

Колдошев Мисирали Колдошович
(Ош мамлекеттик университети, Кыргызстан)

Мамаев Баходирджон Носирович
(Андижан мамлекеттик техникалык институту, Өзбекстан)

Мамбетакунов Уланбек Эсенбекович
(Бишкек музыкалык-педагогикалык институту, Кыргызстан)

Молдалиев Жоомарт Тумакович
(Ош мамлекеттик университети, Кыргызстан)

Мурзакматов Аманбек Камытович
(Ош мамлекеттик университети, Кыргызстан)

Найманбай Айнур Рахымберди кызы
(Л.Н. Гумилев атындагы Евразия улуттук университети, Казакстан)

Сайипбекова Анара Мурадовна
(Ош мамлекеттик университети, Кыргызстан)

Сакибаев Кыялбек Шерикбаевич
(Ош мамлекеттик университети, Кыргызстан)

Темирова Махбуба
(Андижан мамлекеттик педагогикалык институту, Өзбекстан)

Уринов Бахром Жамолиддинович
(Наманган мамлекеттик университети, Өзбекстан)

Усеев Нурдин
(Эл аралык Түрк академиясы, Казакстан)

Негиздөөчү
«Илим Билим Консалтинг» ЖЧК

Журнал жөнүндө

“Евразия изилдөөлөрү ачык журналы” – теориялык, эмпирикалык жана аналитикалык изилдөөлөрдүн академиялык, рецензияланган журналы. Ар бир санда оригиналдуу илимий макалалар, рецензиялар жана тезистер, ошондой эле заманбап жана классикалык чыгармалардын котормолору басылып чыгат. Журнал 2025-жылдан бери чыгат.

Журнал **жылына төрт жолу** чыгып, **кыргыз**, **орус** жана **англис** тилдеринде материалдарды кабыл алат.

ЖМКнын катталгандыгы тууралуу күбөлүк: №10364, 2025-жылдын 23-июну.

Максаттары

- Кыргыз Республикасында жана чет өлкөлөрдө илимди жана изилдөөлөрдү өнүктүрүүгө көмөктөшүү.
- Илимпоздордун, изилдөөчүлөрдүн жана ар түрдүү тармактардын адистеринин ортосунда илимий диалог жана билим алмашуу үчүн аянтча түзүү.
- Илимий маданиятты жогорулатуу жана жаш окумуштуулардын жана студенттердин академиялык өсүшүн стимулдаштыруу.

Изилдөө аймагы

“Евразия изилдөөлөрү ачык журналы” илимдин бардык чөйрөлөрүндөгү учурдагы жетишкендиктерди жана актуалдуу маселелерди чагылдырган оригиналдуу изилдөө макалаларын, рецензияларды жана аналитикалык материалдарды чакырат. Журнал дисциплиналар аралык мүнөзгө ээ жана табигый, техникалык жана медициналык илимдерде, ошондой эле гуманитардык жана коомдук илимдерде эмгектенген изилдөөчүлөр үчүн ачык.

Журнал дисциплиналар боюнча илимий диалогду өнүктүрүүгө умтулат жана ар түрдүү илимий салттардын ыкмаларын бириктирген басылмаларды колдойт. Илимге, билимге, технологияга жана бүтүндөй коомго таасирин тийгизген жаңы теориялык ыкмаларды, инновациялык методдорду жана прикладдык иштеп чыгууларды ачкан изилдөөлөр өзгөчө кызыгууну туудурат.

Атап айтканда, журнал төмөнкү багыттар боюнча макалаларды жарыялайт:

- Табигый илимдер (физика, химия, биология, геология жб.)
- Техникалык жана инженердик илимдер
- Математика жана информатика
- Медицина жана биомедициналык илимдер
- Айыл чарба жана айлана-чөйрөнү коргоо илимдери
- Гуманитардык илимдер (филология, тарых, философия, искусство тарыхы жб.)
- Социалдык жана жүрүм-турум илимдери (социология, экономика, саясат таануу, психология жб.)
- Педагогика жана билим берүү
- Дисциплиналар аралык изилдөө

Журнал редакциясы жогорку академиялык стандарттарга жооп берген жана глобалдык жана жергиликтүү контексттерде илимдин илгерилеништине салым кошкон материалдарды кубаттайт.

Жайылтуу

Журнал электрондук болуп бекер таратылат. Бардык макалалар http://eijournal.ilimbilim.kg сайтында ачык түрдө жарыяланат.

Авторлордун пикири редакциянын көз карашына дал келбеши мүмкүн.
Жарыяланган макалалардагы фактылардын тактыгы жана аныктыгы үчүн авторлор жооптуу.
© «Илим Билим Консалтинг» ЖЧК

Кыргызская Республика
ОсОО «ИЛИМ БИЛИМ КОНСАЛТИНГ»

e-ISSN: 1694-9080

ОТКРЫТЫЙ ЖУРНАЛ
ЕВРАЗИЙСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

основан в июне 2025 г.

№1(1) 2025

эл. почта: openjournal.ei@gmail.com **веб-сайт:** eijournal.ilimbilim.kg

адрес редакции: ул. Абакир уулу Төрөбек, дом 39 кв. 37, г. Ош 723500

Редакционная коллегия

Главный редактор
Имаралиев Өмүрбек Рахманалиевич

Ответственный редактор
Эсенкан кызы Сымбат

Члены редколлегии

Абдиев Таалайбек Камбарович
(Кыргызско-Турецкий университет “Манас”, Кыргызстан)

Абдужапар уулу Канатбек
(Китайская академия социальных наук, КНР)

Абдурасулов Абдугани Халмурзаевич
(Ошский государственный университет, Кыргызстан)

Арстанов Сабыркул Абдиманапович
(Ошский государственный университет, Кыргызстан)

Бексултанов Азисбек Абдилкариевич
(Кыргызский экономический университет имени М. Рыскулбекова, Кыргызстан)

Жапаралиев Шербол Жапаралиевич
(Международный университет “Ала-Тоо”, Кыргызстан)

Исаков Кубанычбек Абдыкадырович
(Ошский государственный университет, Кыргызстан)

Кенжаев Идирисбек Гуламович
(Ошский государственный университет, Кыргызстан)

Колдошев Мисирали Колдошович
(Ошский государственный университет, Кыргызстан)

Мамаев Баходирджон Носирович
(Андижанский государственный технический институт, Узбекистан)

Мамбетакунов Уланбек Эсенбекович
(Бишкекский музыкально-педагогический институт, Кыргызстан)

Молдалиев Жоомарт Тумакович
(Ошский государственный университет, Кыргызстан)

Мурзакматов Аманбек Камытович
(Ошский государственный университет, Кыргызстан)

Найманбай Айнур Рахымберди кызы
(Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва, Казахстан)

Сайипбекова Анара Мурадовна
(Ошский государственный университет, Кыргызстан)

Сакибаев Кыялбек Шерикбаевич
(Ошский государственный университет, Кыргызстан)

Темирова Махбуба
(Андижанский государственный педагогический институт, Узбекистан)

Уринов Бахром Жамолиддинович
(Наманганский государственный университет, Узбекистан)

Усеев Нурдин
(Международная Тюркская академия, Казахстан)

Учредитель
ОсОО «Илим Билим Консалтинг»

О журнале

«Открытый журнал евразийских исследований» — академический рецензируемый журнал теоретических, эмпирических и аналитических исследований. В каждом выпуске публикуются оригинальные исследовательские статьи, обзоры и рефераты, переводы современных и классических работ. Издается с 2025 года.

Журнал выходит **четыре раза в год**, принимаются материалы на **кыргызском**, **русском** и **английском** языках.

Свидетельство о регистрации СМИ: №10364 от 23 июня 2025 года.

Цели

- Содействие развитию науки и научных исследований в Кыргызской Республике и за её пределами.
- Создание платформы для научного диалога и обмена знаниями между учеными, исследователями и специалистами различных отраслей.
- Повышение научной культуры и стимулирование академического роста молодых ученых и студентов.

Область исследований

«Открытый журнал евразийских исследований» приглашает к публикации оригинальные научные статьи, обзоры и аналитические материалы, отражающие современные достижения и актуальные проблемы во всех областях научного знания. Издание носит междисциплинарный характер и открыто для исследователей, работающих как в естественных, технических и медицинских науках, так и в гуманитарных и социальных дисциплинах.

Журнал стремится способствовать научному диалогу между различными отраслями знания и поддерживает публикации, объединяющие методы и подходы из разных научных традиций. Особый интерес представляют исследования, раскрывающие новые теоретические подходы, инновационные методы, а также прикладные разработки, имеющие значение для науки, образования, технологий и общества в целом.

В частности, журнал публикует статьи по следующим направлениям:

- Естественные науки (физика, химия, биология, геология и др.)
- Технические и инженерные науки
- Математика и информатика
- Медицинские и биомедицинские науки
- Сельское и экологическое хозяйство
- Гуманитарные науки (филология, история, философия, искусствоведение и др.)
- Социальные и поведенческие науки (социология, экономика, политология, психология и др.)
- Педагогика и образование
- Междисциплинарные исследования

Редакция журнала приветствует материалы, соответствующие высоким академическим стандартам и способствующие развитию научного знания в глобальном и локальном контексте.

Распространение

Журнал является электронным и распространяется бесплатно. Все статьи публикуются в открытом доступе на сайте: http://eijournal.ilimbilim.kg

---

Мнения авторов не обязательно совпадают с мнением редакции.
Ответственность за достоверность и точность фактов в опубликованных статьях несут авторы.
© ОсОО «Илим Билим Консалтинг»

Kyrgyz Republic
«ILIM BILIM CONSULTING» LLC

e-ISSN: 1694-9080

OPEN JOURNAL OF
EURASIAN ISSUES

founded in June 2025

№1(1) 2025

e-mail: openjournal.ei@gmail.com **website:** eijournal.ilimbilim.kg

address: Abakir uulu Torobek str. building 39 apt. 37, Osh 723500

Editorial Board

Editor-in-Chief
Omurbek Rakhmanalievich Imaraliev

Managing Editor
Symbat Esenkan kyzy

Members of Editorial Team

Taalaibek Kambarovich Abdiev
(*Kyrgyz-Turkish Manas University, Kyrgyzstan*)

Kanatbek Abdujapar uulu
(*Chinese Academy of Social Sciences, PRC*)

Abdugani Khalmurzaevich Abdurasulov
(*Osh State University, Kyrgyzstan*)

Sabyrkul Abdimanapovich Arstanov
(*Osh State University, Kyrgyzstan*)

Azisbek Abdilkarievich Beksultanov
(*Kyrgyz University of Economics named after M. Ryskulbekov, Kyrgyzstan*)

Sherbol Zhaparaliev
(*"Ala-Too" International University, Kyrgyzstan*)

Kubanychbek Abdykadyrovich Isakov
(*Osh State University, Kyrgyzstan*)

Idirisbek Gulamovich Kenzhaev
(*Osh State University, Kyrgyzstan*)

Misirali Koldoshovich Koldoshev
(*Osh State University, Kyrgyzstan*)

Bakhodirjon Nosirovich Mamaev
(*Andijan State Technical Institute, Uzbekistan*)

Ulanbek Esenbekovich Mambetakunov
(*Bishkek Music and Pedagogical Institute, Kyrgyzstan*)

Zhoomart Tumakovich Moldaliev
(*Osh State University, Kyrgyzstan*)

Amanbek Kamytovich Murzakmatov
(*Osh State University, Kyrgyzstan*)

Naimanbay Ainur Rakhymberdi kyzy
(*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan*)

Anara Muradovna Sayipbekova
(*Osh State University, Kyrgyzstan*)

Kyalbek Sherikbaevich Sakibaev
(*Osh State University, Kyrgyzstan*)

Mahbuba Temirova
(*Andijan State Pedagogical Institute, Uzbekistan*)

Bakhrom Zhamoliddinovich Urinov
(*Namangan State University, Uzbekistan*)

Nurdin Useev
(*International Turkic Academy, Kazakhstan*)

Founder
«Ilim Bilim Consulting» LLC

About the Journal

The Open Journal of Eurasian Issues is an academic, peer-reviewed journal of theoretical, empirical, and analytical research. Each issue publishes original research articles, reviews, and abstracts, as well as translations of contemporary and classic works. Published since 2025.

The journal is published **four times a year** and accepts materials in **Kyrgyz**, **Russian**, and **English**.

Certificate of mass media registration: No. 10364 dated June 23, 2025.

Aims

- Promoting the development of science and research in the Kyrgyz Republic and abroad.
- Creating a platform for scientific dialogue and knowledge exchange between scientists, researchers, and specialists from various fields.
- Improving scientific culture and stimulating the academic growth of young scientists and students.

Scope

The Open Journal of Eurasian Issues invites original research articles, reviews, and analytical materials reflecting current advances and pressing issues in all areas of scientific knowledge. The journal is interdisciplinary in nature and open to researchers working in the natural, technical, and medical sciences, as well as the humanities and social sciences.

The journal strives to foster scholarly dialogue across disciplines and supports publications that integrate methods and approaches from diverse scientific traditions. Of particular interest are studies that reveal new theoretical approaches, innovative methods, and applied developments that have implications for science, education, technology, and society at large.

In particular, the journal publishes articles in the following areas:

- Natural Sciences (physics, chemistry, biology, geology, etc.)
- Technical and Engineering Sciences
- Mathematics and Computer Science
- Medical and Biomedical Sciences
- Agriculture and Environmental Science
- Humanities (philology, history, philosophy, art history, etc.)
- Social and Behavioral Sciences (sociology, economics, political science, psychology, etc.)
- Pedagogy and Education
- Interdisciplinary Research

The editors of the journal welcome submissions that meet high academic standards and contribute to the advancement of scientific knowledge in global and local contexts.

Distribution

The journal is electronic and distributed free of charge. All articles are published in open access on the website: http://eijournal.ilimbilim.kg

---

The opinions of the authors do not necessarily coincide with the opinion of the editors.
The authors are responsible for the reliability and accuracy of the facts in published articles.
© «Ilim Bilim Consulting» LLC

МАЗМУНУ
Содержание
Contents

ПЕДАГОГИКА / ПЕДАГОГИКА / PEDAGOGY

Аманали кызы Ш., Имаралиева Ж.Р.
Мектепке чейинки курактагы балдардын агрессиясы: диагностика жана коррекциялоо ыкмалары........ 1

Газиева П.З., Имаралиева Ж.Р.
Мектепке чейинки курактагы баланын инсандыгынын руханий-адептик негиздерин калыптандыруу........ 9

ТАРЫХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Салиева Г.
Кыргыздардын календардык түшүнүктөрү........16

ИНФОРМАТИКА / ИНФОРМАТИКА / COMPUTER SCIENCE

Эркебаев У.З., Мусаева Н.Ж.
Окуучулардын окууга болгон мотивациясын жогорулатуу үчүн билим берүү процесстеринде геймификацияны колдонуу........24

ФИЛОЛОГИЯ / ФИЛОЛОГИЯ / PHILOLOGY

Сайдамат кызы Н.
Кыргыз макал-лакаптарынын тарыхый-этимологиялык негиздери........34

ЖУРНАЛИСТИКА жана PR / ЖУРНАЛИСТИКА и PR / JOURNALISM and PR

Майрамбек кызы Э.
Жасалма интеллекттин жаңылыктарды даярдоо процессине тийгизген таасири........49

Евразия изилдөөлөрү ачык журналы, 2025, 2(2), бб. 1-8

eijournal.ilimbilim.kg

евразия изилдөөлөрү ачык журналы

ПЕДАГОГИКА / ПЕДАГОГИКА / PEDAGOGY
УДК

МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ КУРАКТАГЫ БАЛДАРДЫН АГРЕССИЯСЫ: ДИАГНОСТИКА ЖАНА КОРРЕКЦИЯЛОО ЫКМАЛАРЫ

Аманали кызы Ширингүл

магистрант, Б. Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек Эл аралык университети, Кыргызстан

Имаралиева Жамила Рахманалиевна

п.и.к., улук окутуучу, Б. Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек Эл аралык университети, Кыргызстан,
imaralievaj283@gmail.com

Аннотация

Бул макалада мектепке чейинки курактагы балдардын агрессиясынын себептери, аны аныктоо жана коррекциялоо ыкмалары каралат. Балдардын жүрүм-турумундагы агрессия – бул алардын ички абалынын, социалдык чөйрөнүн жана үй-бүлөлүк шарттардын натыйжасы болушу мүмкүн. Илимий булактарга таянып, агрессиянын түрлөрү жана аны байкоо, тестирлөө аркылуу аныктоо жолдору талданат. Ошондой эле, практикалык психологдор жана тарбиячылар колдонгон коррекциялык ыкмалар – оюн терапиясы, арт-терапия, релаксациялык көнүгүүлөр жана ата-энелер менен иш алып баруу формалары сунушталат. Макалада агрессияны эрте аныктап, туура багыт берүү баланын психоэмоционалдык өнүгүүсүнө жана коомдошуусуна оң таасир берери баса белгиленет. Изилдөө педагогдор, психологдор жана ата-энелер үчүн пайдалуу болот.

Ачкыч сөздөр: агрессия, бала, мектепке чейинки курак, коррекция, диагностика, психология, терапия, ата-эне, жүрүм-турум, социалдашуу

Шилтеме үчүн: Аманали кызы Ш., Имаралиева Ж.Р. (2025). Мектепке чейинки курактагы балдардын агрессиясы: диагностика жана коррекциялоо ыкмалары. *Евразия изилдөөлөрү ачык журналы*, 2(2), бб. 1-8.

Киришүү

Мектепке чейинки курактагы балдардын агрессиясы — бүгүнкү күндө психология жана педагогика тармагында кеңири изилденип жаткан актуалдуу маселе. Бул курактагы балдардын эмоционалдык жана социалдык өнүгүүсүнө таасир эткен факторлордун бири катары агрессиянын пайда болушу алардын келечекте коом менен байланышуу көндүмдөрүнө түздөн-түз таасирин тийгизет [1]. Агрессия — бул баланын ички дүйнөсүндөгү кыйынчылыктарды, стресс жана коркууну билдирүүнүн бир жолу, андыктан аны туура баалоо жана натыйжалуу коррекциялоо зарыл [2].

Балдардагы агрессивдүү жүрүм-турум социалдык жана эмоционалдык өнүгүү процессинде көптөгөн терс кесепеттерге алып келиши мүмкүн, анын ичинде достор менен

© The Author(s) 2025.
This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

мамилелердин бузулушу жана өзүнө болгон ишенимдин төмөндөшү [3]. Ошондуктан педагогдор жана психологдор бул көйгөйдү алдын алуу жана аны чечүү үчүн ар кандай диагностикалык ыкмаларды жана коррекциялоо методдорун иштеп чыгышат [4].

Изилдөөлөр көрсөткөндөй, комплекстүү диагностика — байкоо, сурамжылоо жана проективдик тесттер аркылуу — балдардын агрессия деңгээлин аныктоодо жана туура коррекциялоо программаларын түзүүдө маанилүү роль ойнойт [5]. Коррекциялык иштерде көбүнчө оюн терапиясы, арт-терапия жана релаксация көнүгүүлөрү колдонулуп, булар балдардын эмоцияларын конструктивдүү түрдө чагылдырууга жардам берет [6].

Бул макалада мектепке чейинки курактагы балдардын агрессиясын аныктоо жана аны төмөндөтүү боюнча диагностика жана коррекциялоо ыкмалары иликтенет. Изилдөөнүн максаты — агрессиянын себептерин терең түшүнүп, натыйжалуу психологиялык колдоо көрсөтүү жолдорун изилдөө [7].

Макала педагогдор, психологдор жана ата-энелер үчүн пайдалуу маалыматтарды камтыйт.

Изилдөөдө аралаш (комплекстүү) метод колдонулду, атап айтканда: **байкоо**, **сурамжылоо**, **психодиагностикалык тесттер**, жана **илимий адабияттардын талдоосу**. Бул методдордун айкалышы мектепке чейинки курактагы балдардын агрессиясын терең түшүнүүгө жана туура коррекциялоо жолдорун иштеп чыгууга шарт түздү.

1. Агрессия түшүнүгү жана мектепке чейинки куракта көрүнүшү

Агрессия — бул башка адамга же жаныбарга карата терс ниеттеги, зыян келтирүүчү жүрүм-турум. Мектепке чейинки куракта агрессия ар түрдүү формада көрүнүшү мүмкүн: кыйкырып урушуу, түртүп жиберүү, оюнчук талашуу, же болбосо башка баланы ур-тепкиге алуу. Бул жүрүм-турум кээде кыска мөөнөттүү эмоционалдык реакция болсо, кээде туруктуу мүнөзгө айланып, коррекциялоону талап кылат.

Психологдор агрессияны **физикалык**, **вербалдык** жана **кыйыр (опосредованная)** формада бөлүшөт. Физикалык агрессияга – уруп коюу, тепкилөө кирсе, вербалдыкка – урушуу, шылдыңдоо, кыйкыруу, ал эми кыйыр агрессияга – жашыруун түрдө залака келтирүү (оюнчугун сындырып коюу ж.б.) кирет.

2. Агрессиянын себептери

Мектепке чейинки курактагы балдардын агрессиясына түрдүү ички жана тышкы факторлор себеп болот:

- **Үй-бүлөлүк чөйрө**: ата-энелердин ортосундагы жаңжалдар, үй-бүлөлүк зомбулук, эмоционалдык колдоонун жетишсиздиги.
- **Социалдык чөйрө**: баланын өзүн тобунда кабыл албашы, теңтуштарынан шылдың көрүшү.
- **Индивидуалдык өзгөчөлүктөр**: темперамент, жогорку сезимталдык, көңүл бурууга муктаждык.
- **Тарбиялоо стилдери**: өтө катаал, же тескерисинче — чектөөсүз, либералдуу тарбия.

3. Агрессияны диагностикалоо ыкмалары

Агрессияны туура жана өз убагында аныктоо үчүн комплекстүү диагностикалык ыкмалар колдонулат:

- **Байкоо методу** – баланын жүрүм-турумуна күнүмдүк шартта байкоо жүргүзүү.
- **Сурамжылоо** – ата-эне, тарбиячы, психологдор үчүн суроо баракчалар аркылуу маалымат чогултуу.

- **Психодиагностикалык тесттер** – «Үй-бала-агач» (Дом-Человек-Дерево), «Мен үй-бүлөдө», «Баланын эмоциялары» сыяктуу проективдик методдор.
- **Оюн анализи** – баланын оюндагы ролдору, мамиле түзүү жолдору аркылуу анын ички сезимдерин аныктоо.

4. Агрессияны коррекциялоо ыкмалары

Диагностикадан кийин баланын агрессиясын оңдоо үчүн төмөнкүдөй психологиялык коррекциялык методдор натыйжалуу деп табылган:

Оюн терапиясы

Оюн аркылуу бала өз эмоцияларын билдирип, агрессиясын бошотуп, конструктивдүү жол менен чыгарууга үйрөнөт.

Арт-терапия

Сүрөт тартуу, чаптама жасоо, чопо менен иштөө баланын агрессиясын чыгаруунун жана ички тең салмактуулугун калыбына келтирүүнүн натыйжалуу жолу.

Релаксациялык көнүгүүлөр

Тынч музыка, дем алуу көнүгүүлөрү, йога элементтери аркылуу баланын ички чыңалуусу азаят.

Ата-эне менен иш

Агрессиянын себептеринин бири — үй-бүлөлүк кырдаал болгондуктан, ата-эне менен системалуу иш жүргүзүү маанилүү. Ата-энеге психологиялык кеңеш берүү, тарбиялоо ыкмаларын оңдоо, биргелешкен иш-чараларды уюштуруу сунушталат.

5. Агрессияны алдын алуу боюнча сунуштар

- Баланын эмоционалдык муктаждыктарын өз убагында канааттандыруу.
- Үйдө тынч, коопсуз, түшүнүктүү чөйрөнү түзүү.
- Социалдык көндүмдөрдү (достук, жардам берүү, тил табышуу) үйрөтүү.
- Тарбиячылар менен тыгыз байланышта болуу жана байкоолорду талдоо.

ЭКСПЕРИМЕНТТИК ИЗИЛДӨӨ

Максаты:

Мектепке чейинки курактагы балдардын агрессия деңгээлин аныктоо жана коррекциялоо ыкмаларынын натыйжалуулугун текшерүү.

Изилдөөгө катышуучулар:

Эксперимент Кадамжай районундагы «Балажан Өлагыш» аттуу МЧББУда 5–6 жаштагы **20 бала** (10 кыз, 10 бала) менен жүргүзүлдү. Балдардын ичинен педагогдордун жана психологдун байкоосу аркылуу **агрессиялык жүрүм-турум белгилери бар** 8 бала тандалып алынды.

I этап – Диагностикалык этап

Изилдөөнүн алгачкы этабында балдардын агрессия деңгээлин аныктоо үчүн төмөнкү ыкмалар колдонулду:

1. Байкоо методу:

Бир жума ичинде тарбиячылар балдардын жүрүм-турумуна байкоо жүргүзүштү. Кайсы учурларда агрессия пайда болору, кимге багытталгандыгы белгиленди.

Мисал:

Бекжан аттуу бала оюнчугун бөлүшкүсү келбей, башка баланы түртүп жиберген. Бул көрүнүш үч жолу кайталады.

2. Сурамжылоо (ата-энелер үчүн):

Ата-энелерге 15 суроодон турган анкета таратылып, үй шартындагы жүрүм-турум, эмоцияны билдирүү формалары суралды.

Мисал:

Аяна аттуу кыз үйдө ымыркай инисине кол көтөрүүгө аракет кылып, ата-энесинин көңүлүн бурууга умтулары белгиленди.

3. Проективдик тест – «Үй-Бала-Дарак»:

Балдардан сүрөт тартуу суралды. Агрессиялык элементтер (кара түстөр, чоң өлчөмдөгү колдор, бетсиз адам ж.б.) сүрөттөрдө байкалды.

II этап – Коррекциялык этап (2 жума)

Агрессиясы жогору деп табылган 8 бала менен атайын психологиялык-коррекциялык иш алып барылды. Иш төмөнкүдөй ыкмалар менен жүрдү:

1. Арт-терапия сабактары:

Балдар агрессия, ачуулануу сыяктуу сезимдерин сүрөт менен билдирүүгө үйрөнүштү.

Мисал:

Даниел сүрөттө башкалардан бөлөк турчу, кийинки сүрөтүндө болсо достору менен кол кармашып турганын тартты. Бул ички өзгөрүүнү көрсөттү.

2. Рольдук оюндар:

"Мен тынч бала болсом", "Досума жардам берем" сыяктуу оюндар уюштурулуп, балдар конструктивдүү жүрүм-турумга машыгышты.

3. Релаксация көнүгүүлөрү:

Музыка, дем алуу көнүгүүлөрү аркылуу эмоционалдык чыңалууну азайтуу аракеттери жасалды.

III этап – Багыттоо жана жыйынтык

Коррекциялык иш-чаралардан кийин дагы бир жолу байкоо жана сурамжылоо жүргүзүлдү. Натыйжада:

- Балдардын 6сынан агрессиянын ачык белгилери азайды.
- 2 балада эски жүрүм-турум кайталоо менен сейрек байкалды.
- Тарбиячылар жана ата-энелер балдардын тынчтануу, тил табышуу көндүмдөрү жогорулаганын белгилешти.

Жыйынтык:

Эксперимент агрессияны аныктоо жана коррекциялоо иштери системалуу жана максаттуу жүргөндө натыйжалуу болоорун көрсөттү. Айрыкча оюн жана арт-терапиялык ыкмалар мектепке чейинки курактагы балдар үчүн эң ылайыктуу экени далилденди.

Төмөндө «Мектепке чейинки курактагы балдардын агрессиясы: диагностика жана коррекциялоо ыкмалары» темасындагы эксперименттин жыйынтыгын көрсөтүүчү диаграмма түздүм.

1-таблица. **Балдардын агрессия деңгээлинин өзгөрүшүн көрсөтөт:**

Категория	**Эксперимент башында (саны)**	**Эксперимент аягында (саны)**
Агрессия жогорку деңгээлде	8	2
Агрессия төмөн деңгээлде	0	6

Түшүндүрмө:

- Эксперименттин башында агрессия жогорку деңгээлде 8 бала бар эле, ал эми эксперимент аяктаганда жогорку агрессия көрсөткөн балдардын саны 2ге азайды.
- Ал эми төмөн агрессия деңгээлин көрсөткөн балдардын саны 0дон 6га көбөйдү.

Жыйынтыктоо

Изилдөөнүн жыйынтыктары мектепке чейинки курактагы балдардын агрессиясын комплекстүү диагностика жүргүзүү аркылуу аныктоо мүмкүн экенин көрсөттү. Байкоо, сурамжылоо жана проективдик тесттер балдардын агрессивдүү жүрүм-турумун так аныктоого жардам берди. Коррекциялык иш-чаралар, айрыкча оюн терапиясы, арт-терапия жана релаксация көнүгүүлөрү агрессия деңгээлин төмөндөтүүдө натыйжалуу болду. Эксперименттин жыйынтыгы боюнча агрессия белгилери бар балдардын көпчүлүгүндө жүрүм-турум жакшырды, ал эми ата-энелер менен тарбиячылардын да катышуусу балдардын эмоционалдык абалына оң таасир этти. Мектепке чейинки курактагы балдардын агрессиясын убагында аныктап, туура коррекциялоо алардын социалдык жана эмоционалдык өнүгүүсүнө чоң салым кошот.

Сунуштар

1. **Диагностиканы комплекстүү жүргүзүү** — балдардын агрессиясын ар тараптуу изилдөө үчүн байкоо, анкета, проективдик тесттер сыяктуу бир нече методдорду колдонуу зарыл.
2. **Психологиялык коррекциялык программаларды киргизүү** — мектепке чейинки мекемелерде оюн терапиясы, арт-терапия жана релаксация көнүгүүлөрү сыяктуу методдорду системалуу түрдө колдонуу керек.
3. **Ата-энелер менен тыгыз кызматташтык** — үй шартындагы көйгөйлөрдү аныктап, тарбиялоо стилин оңдоп, баланын эмоционалдык муктаждыктарын канааттандырууга көмөк көрсөтүү маанилүү.
4. **Тарбиячыларды окутуу** — балдардын агрессиясын түшүнүү жана коррекциялоо боюнча атайын тренингдерди өткөрүү зарыл.
5. **Профилактика иштерин күчөтүү** — балдардын социалдык көндүмдөрүн өнүктүрүү, теңтуштары менен жакшы мамилелерди түзүүгө үйрөтүү.

Мектепке чейинки курактагы балдардын агрессиясы – бул алардын эмоционалдык жана социалдык өнүгүүсүнө тоскоолдук жаратуучу көйгөй. Изилдөө көрсөткөндөй, агрессияны өз убагында аныктоо жана эффективдүү коррекциялоо балдардын тынч жана гармониялуу өнүгүүсүнө чоң салым кошот. Комплекстүү диагностика ыкмалары — байкоо, анкета, проективдик тесттер балдардын агрессивдүү жүрүм-турумун аныктоодо жана анын себептерин терең түшүнүүдө маанилүү роль ойнойт. Коррекциялык иш-чаралар, өзгөчө оюн терапиясы, арт-терапия жана релаксация көнүгүүлөрү — балдардын агрессиясын азайтып, алардын ички эмоционалдык абалын жакшыртууга жардам берет. Ошондой эле, ата-энелер менен тарбиячылардын биргелешкен аракеттери балдардын психологиялык абалын колдоодо маанилүү фактор болуп саналат. Демек, мектепке чейинки курактагы балдардын агрессиясын алдын алуу жана аны туура коррекциялоо үчүн системалуу жана интеграцияланган ыкмалар колдонулушу зарыл.

Колдонулган адабияттар

1. Ермакова, Н. В. (2010). Психология агрессии у дошкольников: причины и пути коррекции. *Вестник психологии и педагогики,* 3(12), 45-52.
2. Виготский, Л. С. (1984). *Мышление и речь*. Москва: Просвещение.

3. Петрова, С. А., & Иванов, В. П. (2018). Диагностика и коррекция агрессии у детей младшего дошкольного возраста. *Психологический журнал*, 39(2), 78-85.
4. Рогов, Е. И. (2009). *Психология развития ребенка*. Санкт-Петербург: Питер.
5. Левина, И. И. (2015). Игровая терапия как средство коррекции агрессивного поведения у детей дошкольного возраста. *Дошкольное воспитание*, 4, 33-38.
6. Smith, P. K., & Brain, P. (2000). Aggression in young children: Nature, development, and intervention. *Child Psychology Review*, 22(1), 11-29.
7. Thompson, R. A. (2014). Emotion regulation: A theme in search of definition. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 59(2-3), 25-52.

Открытый журнал евразийских исследований, 2025, 2(2), сс. 1-8

eijournal.ilimbilim.kg

ПЕДАГОГИКА / ПЕДАГОГИКА / PEDAGOGY
УДК

АГРЕССИВНОСТЬ У ДОШКОЛЬНИКОВ : МЕТОДЫ ДИАГНОСТИКИ И КОРРЕКЦИИ

Аманали кызы Шириңгүл
магистрант, Кыргызско-Узбекский Международный университет имени Б. Сыдыкова, Кыргызстан

Имаралиева Жамила Рахманалиевна
к.п.н., старший преподаватель, Кыргызско-Узбекский Международный университет имени Б. Сыдыкова, Кыргызстан, imaralievaj283@gmail.com

Аннотация
В статье рассматриваются причины, диагностика и методы коррекции агрессивного поведения у детей дошкольного возраста. Агрессия у детей может быть результатом внутренних эмоциональных переживаний, социальных условий и семейных факторов. На основе анализа научных источников обсуждаются формы агрессии и способы её выявления с помощью наблюдения и проективных методик. Также представлены эффективные методы коррекционной работы: игровая терапия, арт-терапия, релаксационные упражнения и взаимодействие с родителями. Подчеркивается важность раннего выявления и правильного реагирования на агрессию с целью содействия гармоничному развитию личности ребёнка. Работа может быть полезна педагогам, психологам и родителям.

Ключевые слова: агрессия, ребёнок, дошкольный возраст, коррекция, диагностика, психология, терапия, родители, поведение, социализация

Open Journal of Eurasian Issues, 2025, 2(2), pp. 1-8

eijournal.ilimbilim.kg

ПЕДАГОГИКА / ПЕДАГОГИКА / PEDAGOGY
УДК

AGGRESSION IN PRESCHOOL CHILDREN: METHODS OF DIAGNOSIS AND CORRECTION

Amanali kyzy Shiringul
Master's Student, Kyrgyz-Uzbek International University named after B. Sydykov, Kyrgyzstan

Imaralieva Zhamila Rakhmanalievna
Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, Kyrgyz-Uzbek International University named after B. Sydykov, Kyrgyzstan, imaralievaj283@gmail.com

Abstract
This article explores the causes, diagnosis, and correction methods for aggressive behavior in preschool-aged children. Aggression can result from internal emotional states, social influences, and family dynamics. Drawing on scientific literature, the paper outlines various forms of aggression and diagnostic tools such as observation and projective techniques. It also presents effective correction methods, including play therapy, art therapy, relaxation techniques, and collaboration with parents. The importance of early identification and appropriate intervention is emphasized to support children's emotional development and successful socialization. The findings are useful for educators, psychologists, and parents.

Keywords: aggression, child, preschool, correction, diagnosis, psychology, therapy, parents, behavior, socialization

Евразия изилдөөлөрү ачык журналы, 2025, 2(2), бб. 9-15

eijournal.ilimbilim.kg

евразия изилдөөлөрү ачык журналы

ПЕДАГОГИКА / ПЕДАГОГИКА / PEDAGOGY
УДК 372.3:17.022.1

МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ КУРАКТАГЫ БАЛАНЫН ИНСАНДЫГЫНЫН РУХАНИЙ-АДЕПТИК НЕГИЗДЕРИН КАЛЫПТАНДЫРУУ

Газиева Паризод Зикирияевна
магистрант, Б. Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек Эл аралык университети, Кыргызстан

Имаралиева Жамила Рахманалиевна
п.и.к., улук окутуучу, Б. Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек Эл аралык университети, Кыргызстан,
imaralievaj283@gmail.com

Аннотация
Бул макалада мектепке чейинки курактагы баланын инсандык сапаттарынын пайдубалы катары руханий-адептик тарбиянын мааниси жана мазмуну кеңири каралат. Руханий-адептик тарбия — бул баланын ички дүйнөсүн, моралдык көз караштарын, жүрүм-турум нормаларын калыптандыруунун негизги багыты болуп саналат. Изилдөөдө бала тарбиясындагы адептик баалуулуктардын ролу, ошондой эле улуттук нарк-насилдердин негизинде адептүүлүккө тарбиялоо жолдору баяндалат. Макалада баланын руханий дүйнөсүн өнүктүрүүдө тарбиячынын, ата-эненин жана коомдук чөйрөнүн орду өзгөчө белгиленет. Бала чоңдордун үлгүсүн кайталап, жүрүм-турум нормаларын үйрөнөт. Ошондуктан, чоңдор баланын аң-сезимине таасир этүүчү негизги булак болуп эсептелет. Ошондой эле кыргыз элинин үрп-адаты, жомоктору, макал-лакаптары жана улуттук каармандардын үлгүсү аркылуу баланын адеп-ахлагын калыптандыруунун мааниси көрсөтүлөт. Макалада оюн, көркөм адабият, баарлашуу сыяктуу тарбия ыкмаларынын эффективдүүлүгү талданып, практикалык сунуштар берилет. Бул илимий макала педагогдорго, тарбиячыларга жана ата-энелерге пайдалуу булак катары кызмат кылат.

Ачкыч сөздөр: руханий тарбия, адеп-ахлак, бала, инсандык сапаттар, мектепке чейинки курак, улуттук баалуулуктар, тарбиячы

Шилтеме үчүн: Газиева П.З., Имаралиева Ж.Р. (2025). Мектепке чейинки курактагы баланын инсандыгынын руханий-адептик негиздерин калыптандыруу. *Евразия изилдөөлөрү ачык журналы*, 2(2), бб. 9-15.

Киришүү

Адамдын инсан катары калыптанышы бала кезден башталары талашсыз чындык. Өзгөчө мектепке чейинки курак – баланын психологиялык, моралдык жана руханий өнүгүүсүндө өзгөчө мааниге ээ болгон баштапкы, фундаменталдуу этап болуп саналат. Бул мезгилде бала чөйрөнү таанып-билүүгө, чоңдордун жүрүм-турумун туурап, алардан үлгү алууга умтулат. Дал ушул куракта руханий-адептик тарбия берүү аркылуу баланын ички

© The Author(s) 2025.
This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

дүйнөсүн байытып, келечекте акыл-эстүү, боорукер, жоопкерчиликтүү жана коомдо өз ордун таба алган инсанды калыптандырууга өбөлгө түзүлөт [1].

Руханий-адептик тарбия – бул баланын ички дүйнөсүнүн тазалыгын, жүрүм-турум маданиятын, моралдык баалуулуктарга болгон көз карашын өнүктүрүүгө багытталган комплекстүү процесс. Ага боорукерлик, уяттуулук, чынчылдык, жардамчыл болуу, сый көрсөтүү, адилеттүүлүк сыяктуу сапаттар кирет. Бул сапаттарды балага үйрөтүүдө ата-эненин, тарбиячынын жана коомдук чөйрөнүн жигердүү жана бирдиктүү аракети талап кылынат [2]. Себеби бала өзүн курчап турган чөйрөдөн үйрөнөт, эң биринчи кезекте чоңдордун жүрүм-турумунан таасир алат.

Азыркы учурда глобалдык маданий өзгөрүүлөрдүн, маалыматтык технологиялардын ылдам өнүгүүсүнүн шартында руханий-адептик тарбия берүү маселеси өзгөчө актуалдуу болууда [3]. Балдар ар түрдүү маалымат булактары аркылуу жаш курагына туура келбеген социалдык ролдорду жана жүрүм-турум үлгүлөрүн кабыл алуу коркунучуна туш болушат. Ошондуктан мектепке чейинки билим берүү мекемелеринде жана үй-бүлөдө руханий-адептик тарбияны атайын уюштурулган, системалуу жана максаттуу негизде берүү өтө маанилүү.

Бул макаланын максаты – мектепке чейинки курактагы балдардын инсандык калыптанышында руханий-адептик тарбиянын маанисин, мазмунун, ошондой эле бул процессти жүзөгө ашыруунун натыйжалуу формалары менен ыкмаларын аныктап берүү. Ошондой эле улуттук маданий баалуулуктарга таянган тарбия ыкмаларынын маанилүүлүгү жана натыйжалуулугу талдоого алынат.

Колдонулган методдор Изилдөө иштерин жүргүзүүдө илимий-педагогикалык изилдөөнүн сапаттуу жана натыйжалуу болушу үчүн комплекстүү ыкма колдонулду. Изилдөөнүн негизги максаты — мектепке чейинки курактагы балдардын руханий-адептик тарбиясынын мазмунун жана формаларын аныктоо жана педагогикалык шарттарын көрсөтүү болгондуктан, төмөнкүдөй илимий методдор колдонулду: теориялык талдоо методу, салыштырма талдоо методу, байкоо методу, суроо-жооп жана интервью алуу методу, мазмундук-талдоо методу (контент-анализ)

Колдонулган бул методдор изилдөөнүн ишенимдүүлүгүн, тереңдигин жана объективдүүлүгүн камсыздап, практикалык сунуштарды иштеп чыгууга өбөлгө түздү.

1. Руханий-адептик тарбиянын мааниси жана мазмуну

Мектепке чейинки курак – баланын инсандык сапаттарынын жана ички дүйнөсүнүн негизги калыптанышы жүргөн мезгил. Бул курактагы тарбиянын башкы максаты – баланы руханий жана адептик жактан өнүктүрүү, ага адамгерчилик, боорукерлик, адилеттүүлүк, чынчылдык сыяктуу баалуулуктарды сиңирүү. Руханий-адептик тарбия — бул баланын инсандык касиеттерин жана жүрүм-турум нормаларын өнүктүрүүчү комплекстүү процесс болуп саналат [1].

Руханий тарбиянын өзөгү — баланын ички дүйнөсүн байытуу, анын руханий муктаждыктарын канааттандыруу. Адептик тарбия болсо балага коомдун кабыл алган жүрүм-турум нормаларын, этикалык принциптерди үйрөтүп, аларды күнүмдүк турмушта колдонууга көмөктөшөт. Бул эки тарбия багыты бири-бири менен тыгыз байланышта жана өз ара толуктоочу болуп саналат.

2. Баланын инсандыгын калыптандырууда улуттук баалуулуктардын ролу

Кыргыз элинин улуттук маданияты руханий-адептик тарбиянын өзгөчө маанилүү булагы болуп саналат. Кыргыз элдик жомоктору, макал-лакаптары, баалуу каармандары жана үрп-адаттары баланын адеп-ахлагын өнүктүрүүгө чоң салым кошот. Мисалы, кыргыз

жомоктору аркылуу балдар боорукерлик, калыстык, мээримдүүлүк сыяктуу сапаттарды өздөштүрөт [2].

Улуттук баалуулуктарды тарбиялоодо ата-эненин, тарбиячынын ролу абдан чоң. Алар балдарга улуттук каада-салттарды, адеп-ахлак эрежелерин мисал аркылуу көрсөтүп, түшүндүрүү менен руханий-адептик өнүгүүнүн өнүгүүсүнө өбөлгө түзөт.

3. Руханий-адептик тарбияны ишке ашыруу ыкмалары жана формалары

Руханий-адептик тарбияны мектепке чейинки билим берүү мекемелеринде ар түрдүү ыкмалар жана формалар аркылуу ишке ашыруу мүмкүн. Алардын ичинде:

- **Оюн аркылуу тарбиялоо** — балдардын ой жүгүртүүсүн өнүктүрүп, адептик сапаттарды өздөштүрүүгө шарт түзөт. Мисалы, “Ыймандуулук”, “Боорукерлик” сыяктуу темалардагы ролдук оюндар балдардын руханий дүйнөсүн байытат [3].
- **Көркөм адабиятты колдонуу** — балдарга жомокторду, эгиздерди, накыл сөздөрдү угузуу аркылуу моралдык сапаттарды сиңирүү кеңири колдонулат.
- **Баарлашуу жана талкуулар** — балдардын ой-пикирин угуу, алардын адептик маселелер боюнча ойлорун билдирүүгө шарт түзүү өзүнчө маанилүү.
- **Улуттук каада-салттарды калыптандыруу** — майрамдарды өткөрүү, салттуу оюндары менен таанышуу балдардын руханий-адептик тарбиясына чоң салым кошот.

4. Тарбиячылар жана ата-энелердин ролу

Балдардын руханий-адептик тарбиясын камсыз кылууда тарбиячы менен ата-эненин өз ара биргелешкен иши абдан маанилүү. Тарбиячы билим берүү мекемесинде балдарга туура багыт берүүчү негизги фигура болсо, ата-эне үй-бүлөдө баланын биринчи тарбиячысы болуп эсептелет. Алардын ортосундагы тыгыз байланыш жана маалымат алмашуу тарбиянын сапатына түздөн-түз таасир этет.

5. Руханий-адептик тарбиядагы кыйынчылыктар жана чечүү жолдору

Азыркы коомдо балдарды руханий-адептик жактан тарбиялоодо айрым көйгөйлөр бар. Аларга маалыматтык агрессия, балдардын туура эмес үлгүлөрдү кайталоосу, заманбап технологияларга көз карандылыктын жогорулашы кирет. Мындай шартта руханий-адептик тарбияны күчөтүү үчүн, тарбиячыларга жана ата-энелерге атайын семинарлар, тренингдер өткөрүү сунушталат. Ошондой эле мектепке чейинки билим берүү программаларында улуттук руханий баалуулуктарды жайылтуу өзгөчө орун алышы керек.

Келечекте балдардын инсандыгын калыптандырууда руханий-адептик тарбиянын ролу артып, коомдун моралдык абалына да түздөн-түз таасир этери анык. Ошондуктан бул тармакты изилдөө жана өнүктүрүү улантылышы зарыл.

Эксперименттик бөлүк

1. Эксперименттин максаты

Мектепке чейинки курактагы балдардын руханий-адептик сапаттарын калыптандыруунун натыйжалуулугун аныктоо жана руханий-адептик баалуулуктарды өстүрүүгө багытталган атайын методикалык иш-чаралардын эффективдүүлүгүн практикада текшерүү.

2. Изилдөө базасы

Эксперимент Араван районундагы "Эне мээрими" балдар бакчасында 5–6 жаштагы даярдоо топторунда өткөрүлдү. Жалпы катышуучулар саны – 40 бала (20сы эксперименттик топто, 20сы контролдук топто).

3. Изилдөө этаптары

Эксперимент үч негизги этаптан турду:

1-этап: Диагностикалык этап (баштапкы деңгээлди аныктоо) – Балдардын руханий-адептик сапаттары (боорукерлик, адилеттүүлүк, чынчылдык, жардам берүүчүлүк ж.б.) атайын түзүлгөн байкоо баракчалары, анкеталар жана тесттер аркылуу аныкталды.

– Тарбиячылар жана ата-энелер менен сурамжылоо жүргүзүлдү.

2-этап: Түзөтүүчү-тарбиялык ишмердүүлүк Эксперименттик топко төмөнкү методикалык иш-чаралар колдонулду:

- Кыргыз жомоктору жана макал-лакаптар аркылуу сабактар
- Ролдук оюндар (“Боорукер бололу”, “Мээрим тарат” ж.б.)
- Темага байланыштуу сүрөт тартуу жана инсценировка иштери
- «Апага жардам берели», «Доско жардам берүү» сыяктуу практикалык көнүгүүлөр

3-этап: Баяндама-талдоо этап (акыркы текшерүү) – Эксперименттик жана контролдук топтордун балдарынан кайрадан диагностикалык изилдөө алынып, жыйынтыктар салыштырылды.

4. Колдонулган методдор

- Байкоо ыкмасы (балдардын жүрүм-турумуна системалуу байкоо жүргүзүү)
- Салыштырма анализ
- Сапаттык жана сандык баалоо
- Интервью жана анкеталоо (тарбиячылар жана ата-энелер менен)
- Ишмердүүлүктүн продукттарын анализдөө (балдардын сүрөттөрү, сүйлөмдөрү, оюн жүрүшү)

5. Эксперименттин жыйынтыгы

Эксперименттик топ менен контролдук топтун ортосунда төмөнкүдөй өзгөрүүлөр байкалды:

Таблица: 1

Руханий-адептик сапаттар	**Эксперимент алдындагы %**	**Эксперименттен кийинки %**	**Контролдук топтогу өзгөрүү**
Боорукерлик	40%	85%	45%
Жардам берүүчүлүк	35%	80%	42%
Кечиримдүүлүк	30%	75%	40%
Адилеттүүлүк	45%	78%	50%

Жыйынтыктар көрсөттү: атайын түзүлгөн руханий-адептик тарбиялык иштердин негизинде балдардын инсандык сапаттары бир кыйла жакшырган. Контролдук топко салыштырмалуу, эксперименттик топтогу балдардын адеп-ахлак жүрүм-туруму, бири-бирине болгон мамилеси жана позитивдүү өзүн-өзү кароо деңгээли жогорулаган.

6. Жыйынтык

Эксперимент мектепке чейинки жаштагы балдарда руханий-адептик сапаттарды өнүктүрүүдө максаттуу жана системалуу ишмердүүлүктүн маанилүү экенин далилдеди. Кыргыз элинин маданий мурастарын колдонуу, ойноо жана талкуулоо аркылуу баланын ички дүйнөсүн калыптандыруу мүмкүн экендиги тастыкталды.

Жыйынтык

Мектепке чейинки курак – бул баланын инсандык өзгөчөлүктөрү, руханий дүйнөсү жана адеп-ахлактык сапаттары калыптана турган өтө маанилүү мезгил. Жүргүзүлгөн теориялык-методикалык талдоолор менен бирге практикалык эксперименттин жыйынтыктары көрсөттү: бул куракта баланын руханий-адептик тарбиясы системалуу жана максаттуу жүргүзүлсө, анын моралдык өнүгүүсү олуттуу деңгээлде жогорулайт.

Макалада көрсөтүлгөндөй, улуттук баалуулуктарга таянуу – баланын ички дүйнөсүн байытып, коомдогу жүрүм-турум нормаларын өздөштүрүүгө өбөлгө түзөт. Кыргыз элинин фольклоруна, салттуу тарбиялоо ыкмаларына, жомокторго, макал-лакаптарга негизделген иш-чаралар балдардын адептүүлүк, боорукерлик, жоопкерчилик жана адилеттүүлүк сыяктуу сапаттарын калыптандырууга жардам берет.

Эксперименттик иштер көрсөткөндөй, атайын түзүлгөн методикалык ыкмаларды колдонуу аркылуу балдардын руханий-адептик деңгээли жогорулаган. Бул, өз кезегинде, мектеп жашына чейинки мекемелерде адеп-ахлак тарбиясына өзгөчө көңүл буруу зарылдыгын тастыктап турат. Ошондой эле, ата-энелер менен тыгыз кызматташуу жана педагогдордун кесиптик даярдыгын арттыруу – бул багыттагы ишмердүүлүктүн сапатын жогорулатуунун негизги шарттары болуп саналат.

Демек, балага адеп-ахлактык сапаттарды калыптандыруу билим берүүнүн баштапкы баскычында гана башталып тим болбостон, туруктуу жана үзгүлтүксүз процесс катары каралышы керек. Алсак, мектепке чейинки куракта ыймандуулукка, боорукерликке, адамгерчиликке тарбиялоо – баланын келечектеги толук кандуу инсан болушунун пайдубалы болуп саналат.

Колдонулган адабияттар тизмеси

1. Бектурова, Ж. Т. (2020). *Мектепке чейинки курактагы балдарды руханий-адептик тарбиялоонун өзгөчөлүктөрү*. Бишкек: "Билим" басмасы.
2. Касымова, А. Ш. (2018). *Балдардын адептик өнүгүүсү жана чоңдордун ролу*. Ош мамлекеттик университети.
3. Нурманбетова, Т. К. (2021). *Улуттук баалуулуктар аркылуу бала тарбиялоо*. Бишкек: Илим.
4. Abdyldaeva, N. (2019). *Spiritual and moral development in early childhood: cultural context of Kyrgyzstan*. Journal of Preschool Education, 7(2), 45–51.
5. Эгембердиева, Г. Ж. (2022). *Мектепке чейинки билим берүү уюмдарында адептик тарбиянын мазмуну жана формалары*. Кыргыз билим берүү академиясы.

Открытый журнал евразийских исследований, 2025, 2(2), сс. 9-15

eijournal.ilimbilim.kg

открытый журнал евразийских исследований

ПЕДАГОГИКА / ПЕДАГОГИКА / PEDAGOGY
УДК 372.3:17.022.1

ФОРМИРОВАНИЕ ДУХОВНО-НРАВСТВЕННЫХ ОСНОВ ЛИЧНОСТИ РЕБЕНКА СТАРШЕГО ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Газиева Паризод Зикирияевна
магистрант, Кыргызско-Узбекский Международный университет имени Б. Сыдыкова, Кыргызстан

Имаралиева Жамила Рахманалиевна
к.п.н., старший преподаватель, Кыргызско-Узбекский Международный университет имени Б. Сыдыкова, Кыргызстан, imaralievaj283@gmail.com

Аннотация

В статье подробно рассматривается значение и содержание духовно-нравственного воспитания как основы формирования личности ребенка дошкольного возраста. Духовно-нравственное воспитание представляет собой важнейшее направление развития внутреннего мира ребенка, его моральных представлений и норм поведения. В исследовании подчеркивается значение нравственных ценностей и их влияние на личностное становление ребенка. Особое внимание уделяется роли воспитателя, родителей и ближайшего социального окружения в формировании духовно-нравственных качеств дошкольника. Поскольку ребенок перенимает поведение взрослых, они становятся для него основными образцами. В статье также раскрывается значение национальных традиций кыргызского народа, народных сказок, пословиц и примеров героев эпоса в формировании нравственного поведения ребенка. Анализируются эффективные методы воспитания, такие как игра, художественная литература и диалог, а также приводятся практические рекомендации. Данный научный материал может быть полезен педагогам, воспитателям и родителям в процессе организации духовно-нравственного воспитания в дошкольных учреждениях.

Ключевые слова: духовное воспитание, нравственность, ребенок, личностные качества, дошкольный возраст, национальные ценности, воспитатель

Open Journal of Eurasian Issues, 2025, 2(2), pp. 9-15

eijournal.ilimbilim.kg

open journal of eurasian issues

ПЕДАГОГИКА / ПЕДАГОГИКА / PEDAGOGY
УДК 372.3:17.022.1

THE ROLE OF ICEBREAKER GAMES IN MOTHER TONGUE LESSONS

Gazieva Parizod

Master's Student, Kyrgyz-Uzbek International University named after B. Sydykov, Kyrgyzstan

Imaralieva Zhamila Rakhmanalievna

Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, Kyrgyz-Uzbek International University named after B. Sydykov, Kyrgyzstan, imaralievaj283@gmail.com

Abstract

This article examines in detail the importance and content of spiritual and moral education as a foundation for the formation of a preschool child's personality. Spiritual and moral upbringing is a crucial aspect of developing a child's inner world, moral understanding, and behavioral norms. The study emphasizes the significance of moral values and their impact on shaping the child's character. Special attention is given to the role of educators, parents, and the child's social environment in nurturing these qualities. Since children tend to imitate adults, adults serve as essential role models in the learning process. The article also highlights the influence of Kyrgyz national traditions, folk tales, proverbs, and heroic examples from epic literature in the moral education of children. Effective educational methods such as play-based learning, storytelling, and interactive communication are analyzed, along with practical recommendations for their implementation. This scholarly work serves as a valuable resource for teachers, caregivers, and parents involved in organizing spiritual and moral education in preschool institutions.

Keywords: spiritual education, morality, child, personality traits, preschool age, national values, educator

Евразия изилдөөлөрү ачык журналы, 2025, 2(2), бб. 16-23

eijournal.ilimbilim.kg

евразия изилдөөлөрү ачык журналы

ТАРЫХ / ИСТОРИЯ / HISTORY
УДК

КЫРГЫЗДАРДЫН КАЛЕНДАРДЫК ТҮШҮНҮКТӨРҮ

Салиева Гүлшайыр
магистрант, Ош мамлекеттик университети, Кыргызстан

Аннотация
Макалада кыргыз элинин астрономиялык жана календардык билимдерине сереп жасалат. Кыргыздардын календардык түшүнүгү практикалык мааниге ээ болуп, узун алкакта үзгүлтүксүз байкоо жүргүзүүнүн натыйжасында келип чыккандыгын, курчап турган дүйнөдөгү жаратылыш кубулуштарын белгилейт. Кыргыздардын астрономиялык элдик билими жаратылышты жана дүйнөнүн маңызын түшүнүүгө жасаган далалаты деп тыянак чыгарууга негиз бар.

Ачкыч сөздөр: элдик календарь, астрономиялык түшүнүктөр, кыргыз элинин руханий маданияты, кыргыздардагы аңчылык, жыл сүрүү

Шилтеме үчүн: Салиева Г. (2025). Кыргыздардын календардык түшүнүктөрү. *Евразия изилдөөлөрү ачык журналы*, 2(2), бб. 16-23.

Киришүү

Адамзат ар дайым табияттын кубулуштарына – баарынан мурда Күндүн жылышы менен шартталган жылдын мезгилдерине ылайык келген календарды түзүүгө умтулган. Бирок жаңырганы такай көрүнүп турган Ай да адамдардын турмушунда маанилүү орунда турган. Календарда күн менен түндүн, жыл мезгилдеринин алмашышы, Ай фазаларынын өзгөрүшү пайдаланылат. Убакыт ченинин бирдиги күн менен түндүн алмашуусу – сутка, Айдын Жерди айлануусу – ай, Жердин Күндү толук айлануусу – жыл деп кабыл алынган. Ошондуктан Жердин ар кайсы булуң-бурчунда жашап келген адамдар тарыхтын ар кандай мезгилдеринде түрдүү – ай-күн, ай, күн календарларын түзүп келишкен.

Ай деп мезгилдин Айдын Жердин айланасын айланып чыгууга жакын убакыты аталат. Бул убакытты дүйнөдөгү түрдүү элдер ар түрдүүчө аташып, ал аталыштар негизинен ошол элдердин чарба жүргүзүү өзгөчөлүгү менен байланыштуу болгон. Мисалга байыркы орустардыкын алсак, аларда айдын аталыштары табият көрүнүштөрү менен белгиленип, кээде түндүк жана түштүк аймактарыныкы айырмаланып турган. Мисалы, январь – просинец же сечень, февраль – снежень же лютый, март – березозоль же сухий, апрель – цветень (квитень, красовик), май – травень, июнь – червень (түштүктөгү аталышы изок, изок – чегиртке, июнь – чегирткелер чырылдап сайроочу мезгил), июль – түндүктө червень, анткени баары кечирээк гүлдөйт, түштүктө липец, липалар гүлдөгөн маал, август – серпень, жнивень (орок менен эгин

© The Author(s) 2025.
This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

оргон маал), сентябрь – вересень (түштүктө вереск (такай көгөрүп туруучу өсүмдүк) гүлдөгөн мезгил), рюин (түндүктө ржаной месяц, б.а. кара буудай жыйноо айы), октябрь – листопад, жовтень (түштүктө жалбырактын саргаюу кези), ноябрь түштүктө листопад, түндүктө груден, жүргөнгө болбогон жолдордун маалы, декабрь түштүктө груден, түндүктө студен (суук) деп аталган[1]. Айларды ошол айларда келген, сайраган, уя салган канаттуулардын аты менен атоо тажрыйбасы да белгилүү. Алсак, январь – синица, февраль – снегирь, март – торгой, апрель – күкүк, май – чабалекей, июнь – бактек, июль – үпүп, август – булбул, сентябрь – дрозд, октябрь – кара чыйырчык, ноябрь – карга, декабрь - малиновка[2] деп теңдештирилген мисал да белгилүү.

Мындай тажрыйба кыргыздар үчүн деле жат эмес. Кытайлык кыргыз тарыхчысы, окумуштуу Анвар Байтур белгилегендей: «Эне-Сай кыргыздары бир жылды 12 айга айрып, аларды баш ай (жаңы ай), көрүк ай (2-ай), күкүк ай (3-ай), чилде ай (4-ай), сарыча ай (5-ай), кыргүйө ай (6-ай), мизам ай (7-ай), карача ай (8-ай), казак ай (согум ай, 9-ай), каңтар ай (10-ай), акпан ай (кара ай, 11-ай), чал ай (соң ай, 12-ай) деп атаган. Булардын ичинде «баш ай» жана «нооруз ай» деп да аталган болуп, ар жылдагы жаңы жыл как ошол айда башталган. Кыргыз жыл эсебинде баш ай Шамсыя жаңы эра календары боюнча 3-айдын 22-күнү башталат. Демек, бул жыл эсебиндеги 3-ай кыргыз жыл эсебинде 1-айга туура келет. Кыргыздар ар бир айдын наамын жана асмандагы жылдыздардын бир жыл ичиндеги туңгуч ирет көрүнгөнүнө негизденип, аларды Козу, Өгүз, Арандыз (Жаваза), Күчүк (Саратан), Арстан, Сүнпүлүк, Үлгү (Тараза), Чазан (Чайан), Жаа, Улак (Теке), Көнөк балык деген жылдыздардын наамы менен атаган[3]». Көрүнүп тургандай, энесайлык кыргыздардын ай аттарында да алардын чарба жүргүзүүсү байкалып турат. Бирок мындай аталыштар кийинки доорлордо өзгөрүүгө учурап, жаңыча аталыштар кабыл алынганын болжоого болот. Муну тилчи-окумуштуу Хусейин Карасаевдин «Накыл сөздөр» аттуу сөздүгүндөгү «Теке айы» деген сөзгө берилген: «Илгерки заманда кыргыздар жылдын айларын өздөрүнчө атаган. 12 айдын тең өзүнчө аты болгон. Илгерки ай аттарынын азыркы ай аттарына туура келиши: үчтүн айы – январь, бирдин айы – февраль, жалган куран – март, чын куран – апрель, бугу – май, кулжа – июнь, теке – июль, баш оона – август, аяк оона – сентябрь, тогуздун айы – октябрь, жетинин айы – ноябрь, бештин айы - декабрь»[4] деген түшүндүрмөсү да тастыктап турат.

Бирок жогоруда көрсөтүлгөн ай аттары менен азыркы учурдагы ай аттарынын дал келбеген мисалдары бар экендигин да кошумчалай кетсек болот. Мисалы, 1889-жылы Н.И.Гродеков тарабынан жазылып алынган казак, кыргыздарынын ай аттарынан:

Делү - январь (челек-чака)
Кут - февраль (балык)
Камал - март (козу)
Соор - апрель (бука)
Жүзө - май (эгиз)
Саратан - июнь (рак)
Асат - июль (арстан)

[1] Моисеева Н. Время в нас и время вне нас. – Л.: Лениздат, 1991. – 54-б.
[2] Куликов С. Нить времен. – М.: Наука, 1991. – 5-б.
[3] Анвар Байтур. Кыргыз тарыхынын лекциялары. 1-китеп. – Б.: Учкун, 1992. – 120-121-бб.
[4] Карасаев Х. Накыл сөздөр. – Ф.: Кыргызстан, 1982. – 300-б.

Сүмбүл - август (машак)
Мыйзам - сентябрь (тараза)
Акрап - октябрь (чаян)
Коос - ноябрь (жаа)
Жеди - декабрь (улак)

Айтмакчы, ай календарына негизделген араб ай аттары мында салыштырмалуу түрдө берилди, анткени, маселен, мухаррам айы күн календарындагы бардык айларга акырындап жылып отуруп өтө берет (бул күн календарындагы жылга караганда, ай календарындагы жылдын дээрлик 10 күнгө кыска болушуна багыныңкы).

Жыл сүрүүнүн мындай өзгөчөлүгүн эске албастан, айрым календар чыгаруучулар калпыстык менен араб ай календарынын аттарын кыргыздын күн календарынын ай аттарына жармаштыра беришет.

Ал эми классик акыныбыз Алыкул Осмоновдун согуштан кийин эл арасынан жыйнаган материалдарында:

Кыргызча ай аттары

1. Бирдин айы – январь
2. Жалган куран – февраль
3. Чын куран – март
4. Бугу – апрель
5. Кулжа – май
6. Теке – июнь
7. Баш оона – июль
8. Аяк оона – август
9. Тогуздун айы – сентябрь
10. Жетинин айы – октябрь
11. Бештин айы – ноябрь
12. Үчтүн айы - декабрь[5]

деп берилген. Көрүнүп тургандай, ай аттары өзгөрүлбөгөн менен алардын учурдагы айлар менен дал келиши боюнча эки ача маалымат кеткен.

Жогоркудай талаштуу маселени чечүүдө элдик макал-лакаптардын да өз мааниси бар. Х. Карасаев аларды билгичтик менен колдоно алган. Мисалы, дал ошондой ай аттарынын биринин маанисин чечмелөөдө: «Жалган куран» - кыргыздын колдонуп келген айынын аты. Март айына туура келет. Бул маалда мал төлдөп, айран иче баштаган кез болот. «Жалган куранда жалама айран ичет» деген макал да бар. Илгери жалаң мал асыроочулук менен күн көргөн элге малдын төлдөшү чоң кубаныч болгон. Анткени, дыйканчылык кылган эмес, эгин тартыш болгон. Мал төлдөгөндө айран, кымыз ичип, каймак жеп жыргап калган. Мал төлдөп, уй, бээ туубаса, үй-бүлө ачкалыкка кабылган. Анткени, ал кезде мал арык болот. Союуга жарабайт. Тиричилик акка (сүткө) гана байланыштуу болуп калат. Чын куран апрель айына туура келет. Анткени, «Чын куранда чыңыртып кулун байладык» деген макал бар»[6] деп белгилейт. Ырасында эле мартта (жалган куранда) малдын жапырт төлдөп, элдин айран-сүткө

[5] Осмонов А. Чыгармалар жыйнагы. 2-т. – Ф.: Кыргызстан, 1965. – 626-б.
[6] Карасаев Х. Накыл сөздөр. – Ф.: Кыргызстан, 1982. – 97-б.

жетип калышы, ал эми апрелде (чын куранда) кымыздан ооз тийип калганга жетерин турмуштан көрүп эле жүрөбүз. Бул өңүттөн алганда Алыкул Осмоновдун версиясы боюнча февраль айында айранга жетип, ал эми мартта кымыздын чыгып калышы чындыкка коошо бербейт.

Кыргыздарда календарь аңчылык, малчылык жана дыйканчылык жүргүзүү мезгилдерине карап бөлүштүрүлгөн. Кыргыздын элдик календарында **беш ай** аңчылык кылынчу жаныбарлардын аты менен аталган: жалган куран менен чын куран – эликтин эркеги, бугу – бугунун же маралдын эркеги, кулжа – аркардын эркеги, теке – тоо эчкисинин эркеги. Бул айлардын аталышынан кыргыздардын байыркы алектенген иши – аңчылык менен болгон байланыш көрүнүп турат[7]. Бул маселеге кыргыздын туңгуч тарыхчысы Белек Солтоноев да кызыгып: «Эмне себептен ай эсебине көбүнчө кийиктерди киргизген?

1. Куран деп кыргыз эликтин текесин айтат. Элик сентябрда (тогуздун айы) жүгүрүп жана токтолот. Жалган куранда жаңыдан бала түйүлөт. Бооз-кысыры жалган, арсар чагы. Ошол себептен жалган куран дейт.

2. Чын куранда бала көтөрүп алган үчүн ал айды чын куран дейт.

3. Бугу баш оонанын аягында ышкырат (ызгырык) дейт. Бугунун ызгырыгындай деп, анын үнү өтө уккулуктуу болуп кезген чагы. Бугу айында туулган үчүн бугу дейт.

4. Кулжа жетинин айында жүгүрүп, бештин айында токтолуп, кулжада тууйт, андыктан кулжа дейт.

5. Теке бештин айынан 20-сынан абдан озгону 30уна жете кезет. Үчтүн айынын башында жүгүрөт. Бул болоордо 15 күн кеч жүгүрөт. Үркөр тууйт, андыктан кулжа дейт.

6. Бугу баш оонанын аягында, аяк оонанын башында башы ооган жакка кетип, кезип жүрөт. Ушул себептен баш оона десе керек.

7. Аяк оонада бугунун аягы тынбай маралга кыйгач жүгүргөн чагы болуп (замандын далай оозуна жараша күндөрдө бир аз илгери-кийин жылышы болмогу мүмкүн) калган үчүн бул айды аяк оона десе керек.

8. Тогуздун айы. Көбүнчө кыргыз эң байыркы эски замандан бирөөгө ызаттап мал-бул берсе, кудалыкка мал алып барса, тартуу берсе, тогуздап барган. Маселен, 9 атка байге сайуу, ханга тогуздап тартуу менен баруу (хан тартуусу тогуз деген макал) жана илгерки катындар элечегин тогуз кабат, же жети кабат кылып оронуу ошол адет боюнча бул айды тогуздун айы десе керек.

9. Жетинин айы. Жети ата-бабасын билүү, жети кылым өткөнчө жети атасынан бери турган деп жетини бел кылып эски кыргыздар сүйлөгөн. Ушул себептен жетинин айы десе керек.

10. Бештин айы. Бешенең бештен деп беш санатты артыкчараак көргөн. Ушул үчүн бештин айы десе керек.

---

[7] Байбосунов А. Донаучные представления киргизов о природе. – Ф.: Мектеп, 1990. – 29-30-бб.

11. Үчтүн айы. Үчтөн кийин чүч деп жана үч чапканча таяк көтөрүү, өлгөндүн үчүлүгү, конокко үчтөн бириктирип тамак берүү адеттерин жүргүзө келген мурунтан берки кыргыздын расими. Ушул себептен үчтүн айы деп киргизген чыгар.

12. Бирдин айы. «Туулмак бир, өлмөк бир, сөз бир» деген. Ошондуктан айга киргизилмеги мүмкүн. 1, 3, 5, 7, 9 деп бүткүл баарысын алым кылып эсептеп, так эсептебеген. Маселен, 2, 4, 6, 8, 10 айга кошпогону кыргыз так эсепти жолу туюк, алым эсептин жолу ачык пайдалуу деп билет. Муну тогуз коргоолдун алым коргоолун алып, так коргоолун албагандан билим тажрыйба кылууга мүмкүн. Так коргоолдон туздун (тос сөзү болорго керек) эки коргоолунан башканы жебейт»[8] деген ойлорун билдирген. Туңгуч тарыхчынын пикирлери кызыктуу болгондугу менен анын негизинен өзүнүн гана жеке жоромолуна таянып тыянак чыгаргандыгы байкалат.

Ай аттарынын маанилеринин тилдик багыты боюнча изилдөөлөрдү жүргүзгөн окумуштуу Х. Карасаевдин эмгектери өзүнчө сөз кылууга арзыйт. Анын «Накыл сөздөр» аттуу эмгеги кыргыз тилинин лексикасы боюнча гана жазылган эмгек болбостон, тарых, этнография, маданият, элдик өнөр, этнопедагогика, элдик медицина ж.б. боюнча да абдан баалуу маалыматтарды камтып турат. Андыктан аталган эмгекти түркий тилдүү элдердин биринде да жаралбаган уникалдуу сөздүк катары бааласак жаңылышпайбыз. «Накыл сөздөрдө» кыргыздардын элдик календары боюнча да кызыктуу маалыматтар келтирилген. Алардын биреөн мисалга алалык:

«Баш оона» - кыргыз элинин илгери колдонгон айынын аты. Азыркы ай эсеби менен салыштырганда – август айына туура келет. Алтайлыктардын тилинде август айы – «күскү куран» деп аталат. «Куран» - «элик». «Оона» тува тилинде – эликтин ургаачысы[9].

Хусейин Карасаевдин «баш оона» деген айдын атынын маанисин чечмелеп берүүсүнөн кийин изилдөөчү А. Байбосунов белгилегендей кыргыздын элдик календарында аңчылык кылынчу жаныбарлардын аты менен беш ай эмес, **жети ай** аталганы маалым болуп калат, анткени тува тилинде эликтин ургаачысын билдирген «оона» сөзү менен баш оона жана аяк оона деп эки ай аталган. Ошол эле учурда Белек Солтоноев «Бугу баш оонанын аягында, аяк оонанын башында башы ооган жакка кетип, кезип жүрөт. Ушул себептен баш оона десе керек» деп жоромолдогон пикирдин да негизсиз экендиги айкын болуп калмакчы.

Изилдөөчү А. Байбосунов тарабынан республиканын түштүгүндө, отурукташкан кыргыздар жашаган жерде, жыл мезгилдери төмөнкүдөй бөлүштүрүлгөнүн белгиленет: жаз – амал – март, соор – апрель, жавза – май; жай – сары атан – июнь, асет – июль, сүмбүлэ – август; күз – мийзам – сентябрь, акырап – октябрь, каве – ноябрь; кыш – жат – декабрь, далвы – январь жана хут – февраль. Көрүп турганыбыздай, айлардын айрым аталыштары өзбектерден, тажиктерден жана башка Орто Азиянын коңшулаш элдеринен алынган[10]. Алардын бирөөсүн эле мисал үчүн алсак:

«Сүмбүлө айы» - *ирандыктардын Күн менен эсептелген жыл эсебинде 22-август менен 21-сентябрге туура келет. Бул түштүк кыргыздарда көп колдонулат. Сүмбүлө - арабдын*

[8] Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. 2-китеп. – Б.: Учкун, 1993. – 170-171-бб.
[9] Карасаев Х. Накыл сөздөр. – Ф.: Кыргызстан, 1982. – 66-б.
[10] Байбосунов А. Донаучные представления киргизов о природе. – Ф.: Мектеп, 1990. – 30-б.

«сөңбеле» деген сөзүнөн, 1. эгиндин машагы; 2. Дева (топ жылдыз). Түштүк кыргыздардын лексикасында ай аттарынын, жыл аттарынын бардыгы да коңшулаш жашаган тажиктерден кирген. Элдин оозеки тилинде сакталып калган. Оозеки тил аркылуу көркөм адабияттардан да орун алган»[11].

Жогорудагы чечмелөөдөн көрүнгөндөй, Кыргызстандын түштүгүндө календардын иран-араб, же болбосо мусулман варианты да жашап келгендиги талашсыз.

Кыскача жыйынтыктасак, кыргыздардын ай аттары элдин жашоо тиричилигине, чарба жүргүзүү ыңгайына карата аталыштарга ээ болуп, аларды түрк-монгол жана иран-араб маданияттарынын туундусу катары кароого болот.

Адабияттар

1. Анвар Байтур. Кыргыз тарыхынын лекциялары. 1-китеп. – Б.: Учкун, 1992.
2. Байбосунов А. Донаучные представления киргизов о природе. – Ф.: Мектеп, 1990.
3. Ботоканова Г.Т. (2017). “Кыргыздардын салттуу астрономиялык билимдери”. Известия ВУЗов Кыргызстана №8, 116-120.
4. Карасаев Х. Накыл сөздөр. – Ф.: Кыргызстан, 1982.
5. Куликов С. Нить времен. – М.: Наука, 1991.
6. Моисеева Н. Время в нас и время вне нас. – Л.: Лениздат, 1991
7. Осмонов А. Чыгармалар жыйнагы. 2-т. – Ф.: Кыргызстан, 1965.
8. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. 2-китеп. – Б.: Учкун, 1993.

[11] Карасаев Х. Накыл сөздөр. – Ф.: Кыргызстан, 1982. – 285-б.

Открытый журнал евразийских исследований, 2025, 2(2), сс. 16-23

eijournal.ilimbilim.kg

открытый журнал евразийских исследований

ТАРЫХ / ИСТОРИЯ / HISTORY
УДК

НАРОДНЫЙ КАЛЕНДАРЬ КЫРГЫЗОВ

Салиева Гүлшайыр
магистрант, Ошский государственный университет, Кыргызстан

Аннотация
В статье рассматривается астрономическое и календарное знание кыргызов. Отмечается, что календарное знание кыргызов имеет практическое значение и является результатом многолетних непрерывных наблюдений за явлениями природы в окружающем мире. Есть основания сделать вывод о том, что астрономические народные знания кыргызов являются руководством к познанию природы и сущности мира.

Ключевые слова: народный календарь, астрономические представления, духовная культура кыргызов, охота у кыргызов, круглогодичный цикл

Open Journal of Eurasian Issues, 2025, 2(2), pp. 16-23

eijournal.ilimbilim.kg

ТАРЫХ / ИСТОРИЯ / HISTORY
УДК

KYRGYZ FOLK CALENDAR

Salieva Gulshaiyr
Master's Student, Osh State University, Kyrgyzstan

Abstract
This article examines the astronomical and calendrical knowledge of the Kyrgyz people. It is noted that the calendrical knowledge of the Kyrgyz people has practical significance and is the result of many years of continuous observation of natural phenomena in the surrounding world. There is reason to conclude that the astronomical folk knowledge of the Kyrgyz people is a guide to understanding the nature and essence of the world.

Keywords: folk calendar, astronomical beliefs, Kyrgyz spiritual culture, Kyrgyz hunting, year-round cycle

Евразия изилдөөлөрү ачык журналы, 2025, 2(2), бб. 24-33

eijournal.ilimbilim.kg

евразия изилдөөлөрү ачык журналы

ИНФОРМАТИКА / ИНФОРМАТИКА / COMPUTER SCIENCE
УДК

ОКУУЧУЛАРДЫН ОКУУГА БОЛГОН МОТИВАЦИЯСЫН ЖОГОРУЛАТУУ ҮЧҮН БИЛИМ БЕРҮҮ ПРОЦЕССТЕРИНДЕ ГЕЙМИФИКАЦИЯНЫ КОЛДОНУУ

Эркебаев Улукбек Зайирбекович
ф.-м.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети, Кыргызстан
Мусаева Назгул Жолдошовна
магистрант, Ош мамлекеттик университети, Кыргызстан, nazgulm58@gmail.com

Аннотация
Геймификация билим берүү процесстеринде барган сайын популярдуу курал болуп, окуучулардын мотивациясын жогорулатууга жана аларды окуу процессине тартууга мүмкүндүк берет. Бул макалада геймификацияны билим берүү чөйрөсүнө киргизүүнүн негизги аспектилери каралат, анын артыкчылыктары жана потенциалдуу тобокелдиктери талданат жана окутууда оюн элементтерин эффективдүү колдонуу боюнча практикалык көрсөтмөлөр сунушталат. Изилдөө геймификация технологиясын ийгиликтүү ишке ашыруунун мисалдарына жана бул тармактагы илимий изилдөөлөргө таянат. Геймификация билим берүү сыяктуу оюн эмес контексттерге оюн механикасын киргизүү процесси. Акыркы жылдары билим берүү мекемелери окуучулардын мотивациясын жогорулатуу, алардын катышуусун стимулдаштыруу жана туруктуу өз алдынча билим берүү көндүмдөрүн калыптандыруу үчүн геймификация элементтерин активдүү колдонуп жатышат. Окуу процессинде оюн технологиясын колдонуу когнитивдик жана социалдык көндүмдөрдү өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт, окутууну интерактивдүү жана жекелештирилген кылууга мүмкүндүк берет.

Ачкыч сөздөр: оюндаштыруу, билим берүү, окуучулардын мотивациясы, оюн механикасы, интерактивдүү окутуу

Шилтеме үчүн: Эркебаев У.З., Мусаева Н.Ж. (2025). Окуучулардын окууга болгон мотивациясын жогорулатуу үчүн билим берүү процесстеринде геймификацияны колдонуу. *Евразия изилдөөлөрү ачык журналы*, 2(2), бб. 24-33.

Киришүү

Билим берүүдөгү геймификация – бул окуучулардын мотивациясын жана активдүүлүгүн жогорулатуу үчүн окуу процессинде оюн элементтерин жана механикасын колдонуу. Бул ыкма күнүмдүк тапшырмаларды кызыктуу оюндарга айландыруу менен окууну кызыктуураак жана натыйжалуу кылууга жардам берет. Оюндаштыруу ар кандай элементтерди камтышы мүмкүн, мисалы, упайлар, бейджиктер, деңгээлдер, квесттер жана башкалар. Оюндаштыруу

© The Author(s) 2025.
This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

бул окуу процессине жөн гана оюндарды кошуу эмес, билим берүү максаттарына жетүү үчүн оюн механикасын стратегиялык колдонуу экенин түшүнүү керек.

Оюндаштыруунун негизги элементтери

Билим берүүдөгү геймификация бир нече негизги элементтерди камтыйт, алардын ар бири белгилүү бир функцияны аткарып, жалпы окуу процессине салым кошот.

Упайлар жана сыйлыктар

Оюн системаларында негизги стимулдардын бири упайларды топтоо жана аткарылган тапшырмалар үчүн сыйлыктарды алуу болуп саналат. Упайлар студенттердин жетишкендиктерин баалоо үчүн колдонулушу мүмкүн, ал эми сыйлыктар кошумча стимулдарды берүү үчүн колдонулушу мүмкүн. Мисалы, сабактарга жигердүү катышуу же тапшырмаларды ийгиликтүү аткаруу үчүн студенттер виртуалдык тыйындарды ала алышат, аларды кийинчерээк ар кандай бонустарга алмаштырса болот, мисалы, кошумча материалдарга же билим берүү оюндарында жакшыртылган каармандык мүмкүнчүлүктөрү.

Деңгээлдери жана жетишкендиктери

Деңгээл жана жетишкендиктер системасы студенттердин ийгиликтерин көзөмөлдөөгө жардам берет жана аларды жаңы бийиктиктерге жетүү үчүн түрткү берет. Ар бир жаңы деңгээл же жетишкендик окуунун белгилүү бир баскычын билдирет, бул процессти визуалдык жана түшүнүктүү кылат. Мисалы, курстун модулун бүтүрүү жаңы деңгээлге өтүү менен коштолушу мүмкүн, ал эми бөлүмдөгү бардык тапшырмаларды аткаруу сизди атайын төш белги же кубок алууга алып келиши мүмкүн.

Мелдештер жана кыйынчылыктар

Мелдештер жана чакырыктар студенттер арасында сергек атаандаштыкты стимулдаштыруунун натыйжалуу жолу болуп саналат. Алар викториналар, турнирлер же командалык мелдештер түрүндө уюштурулушу мүмкүн. Мындай иш-чаралар окууга болгон кызыгууну гана арттырбастан, командада иштөө көндүмдөрүн жана стратегиялык ойлонуу жөндөмүн да өнүктүрөт. Мисалы, студенттер академиялык жетишкендик же ылдамдык тапшырмаларын аткаруу үчүн рейтингде биринчи орун үчүн ат салышат.

Каармандар жана сюжет

Каармандарды жана сюжеттик линияларды колдонуу окуу процессин кызыктуураак жана эмоционалдык жактан бай кылат. Студенттер ар кандай каармандардын ролдорун аткарып, ар бир кадам алган билимдерин колдонууну талап кылган билим берүү квесттерине катыша алышат. Бул стрессти жана ката кетирүүдөн коркууну азайтууга жардам берет, анткени студенттер өздөрүнүн эмес, ойдон чыгарылган каармандын ролун аткарып жатышат.

Билим берүүдөгү геймификация – бул күчтүү курал, ал туура колдонулганда окуунун сапатын бир топ жакшыртат жана аны кызыктуу жана эффективдүү кыла алат.

Сүрөт 1

Оюндун билим берүүдөгү пайдасы

Оюндаштыруу билим берүү процессин кызыктуу жана эффективдүү кылган көптөгөн артыкчылыктарды берет. Бул бөлүмдө биз студенттердин мотивациясын жогорулатууга, окууну жакшыртууга, кызматташуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө жана создуктурууга каршы күрөшүүгө жардам берген негизги артыкчылыктарды карап чыгабыз.

Окуучулардын мотивациясын жогорулатуу

Оюндаштыруунун негизги артыкчылыктарынын бири студенттердин мотивациясын олуттуу жогорулатуу болуп саналат. Оюндун элементтерин колдонуу окууну кызыктуураак жана кызыктуу кылат. Окуучулар окуу процессине бир гана баа алуу үчүн эмес, оюнга катышуу үчүн да киришет. Сыйлыктар, упайлар жана деңгээлдер сыяктуу оюн элементтери окуучуларды жаңы бийиктиктерге жетүү үчүн шыктандырат жана окуу процессинде алардын кызыгуусун сактайт.

Мисалы, курстун бир бөлүгү катары мугалим окуучулардын тапшырмаларды аткаргандыгы жана сабактарга активдүү катышкандыгы үчүн алган упайлар системасын ишке ашыра алат. Андан кийин бул упайларды виртуалдык сыйлыктарга же кошумча материалдарга жетүү үчүн алмаштырса болот, бул студенттерди окуу процессине активдүү катышууга түрткү берет.

Материалды жакшыраак түшүнүү

Гамификация интерактивдүү жана визуалдык элементтерди колдонуу аркылуу үйрөнүүнү жакшыртууга жардам берет. Оюн механикасы окуучуларга окуу процессине активдүү катышкандыктан окуу материалын жакшыраак түшүнүүгө жана эстеп калууга мүмкүндүк берет. Мисалы, виртуалдык квесттерди жана оюн тапшырмаларын колдонуу студенттерге теориялык билимдерин практикада колдонууга жардам берет, бул алардын жакшы өздөштүрүлүшүнө жана жаттап калышына өбөлгө түзөт.

Мындан тышкары, геймификация окуу процессин визуалдаштырууга мүмкүндүк берет, бул аны визуалдык жана түшүнүктүү кылат. Бул маалыматты визуалдык кабыл алууну жактырган студенттер үчүн өзгөчө пайдалуу.

Кызматташтыкты жана командада иштөө көндүмдөрүн өнүктүрүү

Гамификация кызматташууну жана командада иштөө көндүмдөрүн өнүктүрүүгө жардам берет. Көптөгөн билим берүүчү оюндар жана иш-чаралар окуучулардан жалпы максатка жетүү үчүн биргелешип иштөөнү талап кылат. Бул коммуникация көндүмдөрүн, командада иштөөнү жана маселелерди жамааттык түрдө чечүү жөндөмүн өнүктүрүүгө жардам берет.

Мисалы, студенттер командалык квестдерге катыша алышат, мында ар бир катышуучу роль ойноп, жалпы максатка салым кошот. Бул өз ара аракеттенүү студенттерге өз аракеттерин координациялоого жана командада натыйжалуу иштөөгө үйрөнүүгө жардам берет.

Кантип
онлайн курстарды бекер алууга болорун билип алыңыз

Кечиктирүүгө каршы күрөшүү

Оюндун элементтери окуу процессин кызыктуураак жана кызыктуу кылат, анткени геймификация кечеңдетүү менен күрөшүүгө жардам берет. Студенттер аларды сыйлыктар жана жаңы оюн элементтери күтүп турганын билгенде тапшырмаларды аткарууга даяр болушат. Окуялардын линиялары жана каармандары да окуучулардын кызыгуусун арттырат, анткени алар мындан ары эмне болорун жана кандай кыйынчылыктарды чечиши керектигин билгиси келет.

Аткарылган тапшырмалар үчүн сыйлыктар жана тегиздөө системасы сыяктуу оюн механикасынын колдонулушу студенттерге убактысын уюштурууга жана окууга көңүл бурууга жардам берет, бул кийинкиге калтыруу менен натыйжалуу күрөшө алат.

Билим берүүдөгү геймификация окуу процессин кызыктуураак кылбастан, ар кандай көндүмдөрдү өнүктүрүүгө жана окууну жакшыртууга жардам берет.

Оюндаштыруунун көйгөйлөрү жана кыйынчылыктары

Билим берүүдөгү геймификация өзүнүн көптөгөн артыкчылыктарына карабастан, аны натыйжалуу ишке ашырууга тоскоол боло турган бир катар көйгөйлөргө жана кыйынчылыктарга туш болууда. Бул бөлүмдө биз билим берүү мекемелеринин алдында турган негизги тоскоолдуктарды карап чыгып, аларды жоюунун мүмкүн болгон жолдорун сунуштайбыз.

Салттуу окутуу ыкмаларына каршылык көрсөтүү

Оюндун негизги көйгөйлөрүнүн бири - окутуунун салттуу ыкмаларына көнгөн мугалимдердин жана студенттердин каршылыгы. Чоң окуучулар жана тажрыйбалуу мугалимдер оюндун элементтерине ишенбөөчүлүк менен мамиле кылышы мүмкүн, алар окуу процесси үчүн олуттуу эмес. Алар геймификацияны жеңил ойлуу нерсе катары кабыл алышы мүмкүн, бул алардын кабылдоосуна жана мотивациясына тоскоол болот.

Бул каршылыкты жеңүү үчүн педагогдорду оюндун пайдасы жөнүндө үйрөтүү жана үйрөтүү маанилүү. Оюн элементтеринин окууга оң таасирин көрсөткөн ийгиликтүү мисалдар жана мисалдар геймификацияга болгон мамилени өзгөртүүгө жардам берет. Мындан тышкары, оюн элементтерин окуучулардын жаш курагына жана деңгээлине ылайыкташтыруу терс кабылдоолорду азайтууга жардам берет.

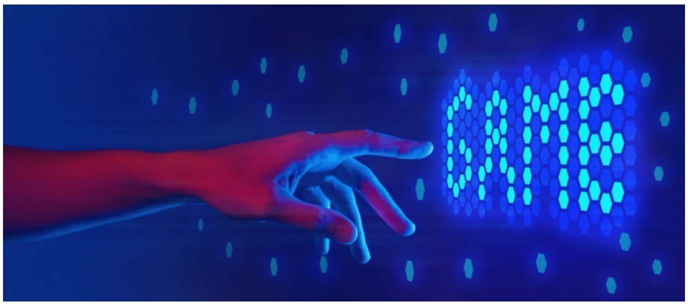

Сүрөт 2

Технологияга чектелген мүмкүнчүлүк

Дагы бир көйгөй - геймификацияны ишке ашыруу үчүн керектүү технологияларга жана программалык чечимдерге жетүүнүн чектелгендиги. Заманбап билим берүүчү оюндарды, аянтчаларды жана жабдууларды сатып алууга бардык эле билим берүү мекемелеринде жетиштүү каражат жок. Бул, айрыкча, азыраак бай мектептерде жана региондордо геймификацияны ишке ашыруу мүмкүнчүлүгүн олуттуу чектеши мүмкүн.

Бул көйгөйдү чечүү үчүн, сиз акысыз же жеткиликтүү оюн ойноо куралдарын колдонууну ойлонсоңуз болот. Мисалы, Moodle сыяктуу ачык булак платформалары олуттуу каржылык салымдарсыз интерактивдүү курстарды түзүүгө мүмкүндүк берет. Класста геймификацияны ишке ашыруу үчүн керектүү ресурстарды жана колдоону камсыз кыла турган технологиялык компаниялар менен өнөктөштүк да болушу мүмкүн.

Окуу максаттарына ылайыкташуу жетишсиз

Дагы бир орчундуу көйгөй – бул оюн элементтеринин окуунун конкреттүү максаттарына жетишсиз ыңгайлашуусу. Кээ бир учурларда, геймификация туура талдоосуз жана окуу процессине интеграцияланбастан колдонулушу мүмкүн, натыйжада окуу процесси бөлүнөт жана натыйжасыз болот. Оюндун элементтери, эгерде алар окуу максаттары менен байланышпаса, окуучуларды негизги материалдан алагды кылышы мүмкүн.

Бул көйгөйдү жеңүү үчүн атайын билим берүү максаттарынын негизинде оюн элементтерин кылдат пландаштыруу жана долбоорлоо маанилүү. Педагогдор геймификацияны үйрөнүү тажрыйбасынан алаксытпай, аны толуктай турган жана өркүндөтүүчү жол менен интеграциялашы керек. Бул билим берүүнүн натыйжаларын колдоо үчүн оюн механикасын кылдат талдоо жана сыноону талап кылат.

Жыйынтыктарды баалоодогу көйгөйлөр

Оюндун жыйынтыгын өлчөө кыйынга турушу мүмкүн. Салттуу иш-аракетти баалоо методдору окуучулардын оюн активдүүлүгүнүн жана прогрессинин бардык аспектилерин эске албашы мүмкүн. Мисалы, упайлар жана сыйлыктар системасы студенттердин билиминин жана көндүмдөрүнүн чыныгы деңгээлин дайыма эле так чагылдыра бербейт.

Бул көйгөйдү чечүү үчүн оюндагы жетишкендиктерди да, салттуу академиялык натыйжаларды да эске алган ийкемдүү жана ийкемдүү баалоо ыкмаларын иштеп чыгуу зарыл. Сандык жана сапаттык көрсөткүчтөрдү камтыган айкалыштырылган баалоо ыкмалары окуучулардын прогрессин жана муктаждыктарын так аныктоого жардам берет.

Сүрөт 3

Билим берүү долбоорлорунда ийгиликтүү геймификациянын мисалдары

Duolingo

Duolingo - бул колдонуучунун мотивациясын жогорулатуу үчүн геймификацияны колдонгон популярдуу тил үйрөнүү колдонмосу. Колдонмодо колдонуучуларды окууну улантууга үндөгөн упайлар, бейджиктер жана деңгээлдер системасы бар. 🦉 Колдонуучулар сабактарды бүтүргөнү үчүн упайларды, деңгээлдерди толуктап, белгилүү бир максаттарга жетүү үчүн төш белгилерди ала алышат. Duolingo ошондой эле лидер тактары жана достор менен атаандашуу жөндөмү сыяктуу социалдык геймификация элементтерин колдонот.

Kahoot!

Kahoot! билим берүү мекемелеринде жигердүү колдонулган викториналарды жана сурамжылоолорду түзүү үчүн платформа болуп саналат. Окуучулар реалдуу убакыт режиминде бири-бири менен атаандаша алышат, бул окуу процессин динамикалуу жана кызыктуу кылат. Мугалимдер ар кандай темалар боюнча викториналарды түзө алышат жана студенттер мобилдик түзмөктөрү аркылуу катыша алышат. Kahoot! ошондой эле мугалимдерге окуучулардын ишинин натыйжасы боюнча тез пикир алууга мүмкүнчүлүк берет, бул окуу тажрыйбасын ылайыкташтырууга жардам берет.

Класстык өнөр

Classcraft - бул окуу тажрыйбасын ролдук оюнга айландырган платформа. Студенттер каармандарды жаратышат, тапшырмаларды аткарышат жана жетишкендиктери үчүн сыйлык алышат. Бул студенттердин активдүүлүгүн жана мотивациясын жогорулатууга жардам берет. Classcraft программасында студенттер жоокерлер, сыйкырчылар жана табыптар сыяктуу ар кандай мүнөздөгү класстарды тандап, академиялык темаларга байланыштуу тапшырмаларды аткара алышат. Платформа ошондой эле мугалимдерге окуу процессин ийкемдүү жана ийкемдүү кылып, өздөрүнүн квесттерин жана миссияларын түзүүгө мүмкүндүк берет.

Гамификациянын артыкчылыктары жана кыйынчылыктары

Артыкчылыктары

1. **Мотивациянын жогорулашы** : Оюндун элементтери окуу процессин кызыктуураак жана кызыктуу кылат. Окуучулар окуу процессине активдүү катышып, максаттарга жетүү үчүн умтулушат.

2. **Жакшыртылган катышуу** : Окуучулар окуу процессине активдүү катышышат, бул жакшыраак окууга алып келет. Гамификация интерактивдүү жана динамикалык окуу чөйрөсүн түзүүгө жардам берет.

3. **Көндүмдөрдү өнүктүрүү** : Gamification кызматташуу, лидерлик жана критикалык ой жүгүртүү сыяктуу ар кандай көндүмдөрдү өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт. Студенттер командада иштөөнү, чечим кабыл алууну жана маалыматты талдоону үйрөнүшөт.

4. **Пикир** : Үзгүлтүксүз кайтарым байланыш студенттерге алардын жетишкендиктерин жана жакшыртуу багыттарын түшүнүүгө жардам берет. Бул көбүрөөк аң-сезимдүү жана багытталган окууга өбөлгө түзөт.

Кыйынчылыктар

1. **Ишке ашыруунун татаалдыгы** : Оюндаштырууну ишке ашыруу убакытты жана ресурстарды талап кылат. Оюнга негизделген окутууну класска ийгиликтүү киргизүү үчүн мугалимдер кошумча окутууну жана колдоону талап кылышы мүмкүн.

2. **Ашыкча жүктөө коркунучу** : Оюн элементтерин ашыкча колдонуу ашыкча жүктөөгө жана мотивациянын төмөндөшүнө алып келиши мүмкүн. Оюндун элементтери менен салттуу окутуу ыкмаларынын ортосундагы балансты табуу маанилүү.

3. **Жекече айырмачылыктар** : Бардык студенттер геймификацияга бирдей жооп бере бербейт, бул ыңгайлаштыруу ыкмаларын талап кылышы мүмкүн. Кээ бир студенттер оюндун элементтерине анча кызыкпай, салттуу окутуу ыкмаларын жактырышы мүмкүн.

Корутунду

Билим берүүдөгү геймификация – бул окуунун сапатын бир топ жакшыртып, аны кызыктуу жана эффективдүү кыла турган күчтүү курал. Оюндун элементтерин окуу процессине интеграциялоо окуучулардын мотивациясын жогорулатууга, окууну жакшыртууга, кызматташуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө жана создуктурууга каршы күрөшүүгө жардам берет. Бирок, бардык артыкчылыктарына карабастан, геймификация дагы бир катар көйгөйлөргө жана кыйынчылыктарга дуушар болот, мисалы, салттуу окутуу ыкмаларына каршылык, технологияга жеткиликтүүлүктүн чектелүүлүгү, окуу максаттарына ыңгайлашуунун жоктугу.

Адабияттар

1. Deterding, S., Dixon, D., Khaled, R., & Nacke, L. (2011). "Оюн дизайнынын элементтеринен оюнга чейин: геймификацияны аныктоо." 15-Эл аралык академиялык MindTrek конференциясынын материалдары: Келечектеги медиа чөйрөлөрдү болжолдоо, 9-15.

2. Капп, К. М. (2012). «Окутуу жана окутуунун оюнга айлануусу: Оюнга негизделген методдор жана окутуу жана тарбиялоо стратегиялары». Пфайфер.

3. Хамари, Дж., Койвисто, Дж., & Сарса, Х. (2014). "Gamification иштейби? Gamification боюнча эмпирикалык изилдөөлөрдүн бир адабият обзор." Системалык илимдер боюнча Гавайидеги 47-эл аралык конференциянын материалдары.

4. Zichermann, G., & Cunningham, C. (2011). "Дизайн боюнча геймификация: Веб жана мобилдик колдонмолордо оюн механикасын ишке ашыруу." O'Reilly Media.

5. Werbach, K., & Hunter, D. (2012). "Жеңиш үчүн: Оюндук ой жүгүртүү бизнесиңизди кандайча өзгөртүшү мүмкүн". Wharton Digital Press.

6. Gee, J. P. (2003). "Кандай видео оюндар бизге окууга жана сабаттуулукка үйрөтүшү керек." Пальграв Макмиллан.

7. Шелдон, Л. (2011). «Көп оюнчу классы: Курстук иштерди оюн катары долбоорлоо». Cengage Learning.

8. Nicholson, S. (2015). "Маанилүү геймификация үчүн рецепт". Билимде жана бизнесте геймификация, Springer, pp. 1-20.

Открытый журнал евразийских исследований, 2025, 2(2), сс. 24-33

eijournal.ilimbilim.kg

ИНФОРМАТИКА / ИНФОРМАТИКА / COMPUTER SCIENCE
УДК

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ГЕЙМИФИКАЦИИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОЦЕССАХ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ МОТИВАЦИИ УЧАЩИХСЯ К УЧЕБЕ

Эркебаев Улукбек Зайирбекович
к.ф.-м.н., доцент, Ошский государственный университет, Кыргызстан
Мусаева Назгул Жолдошовна
магистрант, Ошский государственный университет, Кыргызстан, nazgulm58@gmail.com

Аннотация
Геймификация становится все более популярным инструментом в образовательных процессах, позволяя повышать мотивацию учащихся и вовлекать их в учебный процесс. В данной статье рассматриваются ключевые аспекты внедрения геймификации в образовательную среду, анализируются ее преимущества и потенциальные риски, а также предлагаются практические рекомендации по эффективному использованию игровых элементов в обучении. Исследование опирается на примеры успешных внедрений геймификационных технологий и научные исследования в данной области. Геймификация представляет собой процесс внедрения игровых механик в неигровые контексты, такие как образование. В последние годы образовательные учреждения активно используют элементы геймификации для повышения мотивации учащихся, стимулирования их вовлеченности и формирования устойчивых навыков самообразования. Применение игровых технологий в учебном процессе способствует развитию когнитивных и социальных навыков, позволяет сделать обучение более интерактивным и персонализированным.

Ключевые слова: геймификация, образование, мотивация учащихся, игровые механики, интерактивное обучение

Open Journal of Eurasian Issues, 2025, 2(2), pp. 24-33

eijournal.ilimbilim.kg

ИНФОРМАТИКА / ИНФОРМАТИКА / COMPUTER SCIENCE
УДК

THE USE OF GAMIFICATION IN EDUCATIONAL PROCESSES TO INCREASE STUDENTS' MOTIVATION TO STUDY

Ulukbek Zairbekovich Erkebaev
Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, Osh State University, Kyrgyzstan
Nazgul Zholdoshovna Musaeva
Master's Student, Osh State University, Kyrgyzstan, nazgulm58@gmail.com

Abstract
Gamification is becoming an increasingly popular tool in educational processes, making it possible to increase students' motivation and involve them in the learning process. This article examines the key aspects of introducing gamification into the educational environment, analyzes its advantages and potential risks, and offers practical recommendations for the effective use of game elements in learning. The research is based on examples of successful implementations of gamification technologies and scientific research in this field. Gamification is the process of introducing game mechanics into non-game contexts such as education. In recent years, educational institutions have been actively using gamification elements to increase student motivation, stimulate their engagement, and develop sustainable self-education skills. The use of gaming technologies in the educational process contributes to the development of cognitive and social skills, makes learning more interactive and personalized.

Keywords: gamification, education, student motivation, game mechanics, interactive learning

Евразия изилдөөлөрү ачык журналы, 2025, 2(2), бб. 34-48

eijournal.ilimbilim.kg

ФИЛОЛОГИЯ / ФИЛОЛОГИЯ / PHILOLOGY
УДК

КЫРГЫЗ МАКАЛ-ЛАКАПТАРЫНЫН ТАРЫХЫЙ-ЭТИМОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

Сайдамат кызы Нурзада
магистрант, Ош мамлекеттик университети, Кыргызстан

Аннотация
Кыргыз элинин көптөгөн кылымдар бою басып өткөн жолунда сакталып келген бай оозеки чыгармаларынын ичинде макал-лакаптар өзгөчө орун ээлейт. Бул чакан чыгармаларда кыргыз элинин бүтүндөй басып өткөн жолу, турмуштук тажрыйбасы, дүйнө таануусу, жаратылыш менен болгон мамилеси, элдик билимдери камтылган. Учурда жарык көргөн жыйнактарда макал-лакаптардын санынын он миңден ашуун болушу кыргыз фольклорунун байлыгын, өзгөчөлүгүн көрсөтүптурат десек жаңылышпайбыз. Андыктан аларды түрдүү өңүттөрдөн жаңыча көз караш менен карап, баа берүүнү колго алуу зарыл. Макалада кыргыз элинин макал-лакаптарынын тарыхый мааниси, алардын чечмелениш каралган.

Ачкыч сөздөр: кыргыз макал-лакаптары, этимология, кыргыз элинин ишенимдери, кыргыз эл жомоктору, фольклор

Шилтеме үчүн: Сайдамат кызы Н. (2025). Кыргыз макал-лакаптарынын тарыхый-этимологиялык негиздери. *Евразия изилдөөлөрү ачык журналы*, 2(2), бб. 34-48.

Киришүү

Улуттук негиздеги адептик таалим-тарбиянын стратегиясын иштеп чыгууда кыргыз элинин этнопедагогикасында улуттук фольклордун, анын ичинде дидактикалык чыгармалардын ролу зор. Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгын изилдөөчүлөр дидактикалык чыгармаларга: макал-лакап, табышмак, жаңылмач, санат, насыят, терме, үлгү ырлары, тамсил, калп сыяктуу жанрдагы чыгармаларды киргизишет: Алардын дидактикалык маңызы – тарбиялык маанисинин чыгарма деп аталышы – алардын тарбиялык маанисинин түздөн түз ачык берилишинде элдик таалим-тарбиянын жаш муундарга жеткиликтүүлүгүндө, б.а. адамдарды адепке чакырып, акыл-насаатка үндөп, этикалык базасынын күчтүүлүгүндө. Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгында тарбиялоонун өзүнчө миссиясын аткарган чыгармалардын тобун мурдатан бери «дидактикалык чыгармалар» делинип аталышы да бекеринен болбосо керек. Себеби этнопедагогикада дидактикалык чыгармалар өзүнчө орунду ээлеп, алардын милдетин түздөн-түз макал-лакаптар, санат-насыят, терме ырлар, табышмактар, куудул сөздөр, элдик сатиралар, эпостор аткарышкан. Мындай чыгармалардын жаралыш табиятында этнопедагогиканын түрдүү методдору, жаштарды үйрөтүүдөгү

© The Author(s) 2025.
This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

педагогикалык көз караштары кыргыздар үчүн кадимкидей эле окуу куралдарынын милдетин аткарып, кийинки муундар аларды улам ары уланта беришкен. Элдик тарбиянын ардактуу, бирок оор жүгүн көтөргөн дидактикалык чыгармалардын ичинен кыргыз фольклорунда түздөн-түз этнопедагогиканын турмуштагы жашаган практикалык салтын окуткан санат-насыят, терме ырлардын поэтикалык ыргагында иштелип чыккан элдик тарбиялоонун концепциясы жатат.

Көчмөн элибизде атайын система болбогону менен, таалим-тарбия берүү бала төрөлгөн күндөн башталган. Жаңы төрөлгөн ымыркайды май менен оозандыруу салтынан баштап, бешик ыры, сал билек, тай бөбөк, жомоктор, акыйнек, табышмак, жаңылмач, макал-лакаптар, санат, насаат, терме, үлгү ырларынан тартып, эпосторго чейинки оозеки чыгармалар дидактикалык максатты көздөп, таалим-тарбия берүүдө негизги ролду ойногон. Ошондой эле агартуучулукту манасчылар, чечендер, төкмө акындар, ырчылар, молдолор аткарып келишкен. Элдик педагогиканын мурастарын төкпөй-чачпай, көрөңгөсүн коротпой, кайрадан кошумчалап, өнүктүрүп отуруп, илимий педагогиканын жашоосуна чейин жеткирген негизги каражат – элдик оозеки чыгармачылыктын күчү болду. Элдик оозеки чыгармачылык жазма адабияттын, педагогиканын, философиянын, жалпы эле социалдык илим-билимдердин калыптанышынын уюткусу болгон. Макал-лакаптар элдин жашоо-турмушунун ажырагыс бөлүгү катары тээ алмустактан бери жашап келет. Ар бир кыргыз өзүнүн кебинде сөзсүз макал-ылакаптарды пайдаланат. Бирок, бүгүнкү күндө сөз багып, сөзгө терең маани бергендер сейректеп, көпчүлүк айрым макал-лакаптардын маанисин биле беришпейт. Ошондуктан, окуучулардын кеп маданиятын, сөз корун өстүрүүдө жана сөздүн купуя терең маанисин түшүндүрүүдө макалдарды дидактикалык чыгарма катары колдонуп туруу өтө зарыл.

Макалдар дээрлик дүйнөнүн бардык элине таандык болуп саналат, а түгүл айрым макалдардын мааниси окшош келет. Адабият терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү боюнча төмөндөгүдөй мааниси окшош макалдар мисалга келтирилет: «Темир устанын чайыр кесе турган бычагы жок» (вьетнам), «Желпигич сатчу колу менен желпинет» (кытай), «Боёкчунун шымы боёлбойт» (жапон), «Карапачынын үйүндө бүтүн идиш жок» (афган), «Кайышчынын камчысы жок» (адыгей), «Устанын тогоосу жок» (кыргыз) (Кыргыз адабияты, 2004, б. 85). Окуучулар менен мугалимдер дүйнө элдеринин мааниси окшош макалдарын таап изденишсе, алардын ар биринин жашоо өзгөчөлүктөрү, дүйнө таанымы, турмуш-шарты менен таанышууга мүмкүнчүлүк алышат. Макалдар элдин турмуш тажрыйбасынан улам чыкканын, алардын жалпы нравалык функциясы бирдей экенин мына ушундан да байкоого болот. Макалдар фольклордук тексттерде жана бардык эле акын-жазуучулардын чыгармаларында кеңири учурайт жана адам турмушунун бүткүл көрүнүштөрүн өзүнө тема кылып алат.

Макал-лакап – адамдардын көп жылдардан бери келе жаткан философиялык ой корутундуларын жыйынтыктап, алардын турмуш тажрыйбаларынын негизинен алынган, рифмалашкан жана ритмдешкен бир же бир нече сүйлөмдө ойду бүтүрө айткан, тарбиялоо максатында колдонулган фольклордук чыгармалар. «Адам оюнун, акыл-эсинин энциклопедиясы» болгон макалдар дээрлик дүйнөнүн бардык элине таандык болуп саналат, а түгүл айрым макалдардын мааниси окшош келет. Макалдар элдин турмуш тажрыйбасынан улам чыкканын, алардын жалпы нравалык функциясы бирдей экенин мына ушундан да байкоого болот. Макалдын чыгыш тарыхы адам ойлоосу калыптанып, сезим-туюму жетилген эң байыркы доорлорго барып такалат.

Изилдөөчү А. Абдыразаков көлөмдүү Орхон эстеликтеринде (Билге каган, Култегин, Тонукук) «…баяндоо, монолог, диалог формалары, психологиялык толгонуулар, кыймыл-аракет, көркөм салыштыруулар, макал, лакап, эпикалык идеализация, гипербола ж. б. көркөм адабий чыгармаларда кездешуучу формалар Күлтегин, Тонйукук, Могиляндын эстелигиндеги жазууларда кеңири түрдө кездешет. Ошону менен катар бул ташка жазылган тарыхый дастандарда макалдар, керез сөздөр, жоктоо, арман, мактоо жана накыл сөздөр сыяктуу кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында орун алган жанрдык формалардын да элементтери учурайт» - деп эң туура көрсөткөн. Азыркы кыргыз учкул сөздөрүнүн учкундары байыркы эстеликтерде жолугарын байкайбыз. Орхон-Енисей, Талас рун эстеликтеринде тексттердин мүнөзүнө жараша нагыз макалдар колдонулбаганы менен, макалга тете фразалар, учкул сөздөр жолугуп, кыргыздын оозеки чыгармаларынын үлгүлөрүнө үндөшүп турат. Азыркы түрк элдеринин байыркы бабалардан калган нарк-насил, накыл сөздөрү алардын тарыхын аңдап билүүгө, өткөндөгүбүзгө серп салууга өбөлгө түзөт.

9-кылымда жашаган Махмуд Кашгаринин «Диван Лугат ат-Түрк» («Түрк сөздөр жыйнагы») аттуу эмгегинде төмөнкүдөй макалдар кездешет: «Куру кашык оозго жакпас», «Куру сөз кулакка жакпас», «Ач көз карыны тойсо да өзү тойбойт», «Карга карасын ким билер, киши аласын ким табар», «Өзүң кылчу ишиңди башкаларга жүктөбө» ж.б. Жогорудагы айтылган макалдар азыркы учурда да актуалдуулугу жоголбогон бойдон колдонулууда (ДЛТ, 2005; Абдимиталип уулу, Жапаралиев, 2023).

Макал-лакаптар адамдын ой-кыялы жеткен бардык көрүнүш, мезгил, мерчемдерди тегиз камтыйт. Макал-лакаптардын келип чыгыш тарыхын, алардын бири-биринен болгон айырмачылыгын, өзгөчөлүгүн, жалпылыктарын үйрөтүү менен бирге окуучуларга кыргыз элинин тарыхын, дүйнө-таанымын, элдик мурастарын үйрөтө алабыз. Кыргыз макал-лакаптары боюнча ондогон китептер жарыяланды. Алардын ичинен Б. Керимжанованын «Кыргыз элинин макал жана ылакаптары», С. Закировдун «Кыргыз элинин макал-ылакаптары», С.Гапаровдун «Макал-ылакаптардын синтаксистик түзүлүшү», С.Шамбаев түзгөн «Киргизско-русские пословицы, поговорки и изречения», Ш.Усупбековдун «Кыргыз макал-ылакаптары», Ж.Төлөевдин «Кыргыз макал-ылакаптары», А.Мураталиеванын «Табышмактар, жаңылмачтар, бат айтмалар, макал-ылакаптар», К.Нускаев жыйнаган «Макал-ылакаптар», Ж.Койчумановдун «Элдик педагогиканын берметтери» жана «Макал-ылакаптар» деген жыйнактары, М.Ибрагимовдун «Кыргыз макал-ылакап, учкул сөздөрү», Э.Ташбалтаева менен В.Мусаеванын «Макал-ылакаптар – Пословицы и поговорки» деген китептерин бөлүп көрсөтүүгө болот. Андан сырткары макал-лакаптардын кыргыз элинин руханий жашоосундагы орду тууралуу бир нече макалалар жазылды (Мурзакметов, 2024а, б. 116-137; Мурзакметов, 2024б, б. 222-242; Мурзакметов, 2025, б. 24-34). Азыр да айрым изилдөөчү-окумуштуулар элдик макалдар-ылакаптарды негиз кылып өздөрүнүн макал-ылакаптарын чыгарып жүрөт. Ар бир макалда «педагогикалык момент» – насаат айтуучулук болот деп Г.Н.В олков макалдар эмгекчи элдин руханий керектөөлөрүнүн бир канча багытын: таанытуучулук-интеллектуалдык, ишкердик, эстетикалык, ыймандык ж.б. канааттандырарын айтып, алар «эскилик да, өткөндүк да эмес, а элдин учурдагы жандуу үнү» дейт. Макалдарды бүткүл эл жараткан соң анда ошол бүткүл элдин коллективдүү үнү жаңырат деп белгилеген (Волков, 2000, б. 63). Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгын изилдөөчүлөр макал-лакаптарды тематикалык жактан түрдүүчө бөлүштүрүп жүрөт. Алардын айрымдарын карап көрөлү: Фольклорист, кыргыз эл оозеки чыгармачылыгын жыйноочу К.Мифтаков макал-ылакаптарды

тематикалык жактан төмөнкүдөй бөлүштүрөт: 1. Жаратылыш (Ай, күн, жер ж.б.) 2. Жаныбар. үй айбанаттары 3. Жаныбар (ар түрдүү) 4. Кишилик 5. Тиричилик 6. Үй тиричилиги 7. Дыйканчылык 8. Букара 9. Ак сөөк 10. Дөөлөт жана жаңжал 11. Уруктар жана түрдүү улуттар 12. Диний 13. Бирдик, ынтымак 14. Өлүм 15. Санат Ал эми З.Бектенов менен Т.Байжиев төмөнкүдөй бөлүштүргөн: 1. Мал чарбачылыгыдыйканчылык 2. Эрдик, баатырдык, патриотизм 3. Үй-бүлө турмушу (аял, эркек жана бала) 4. Адилеттик, достук, жакшылык 5. Байлар, молдолор, сүткорлор, соодагерлер 6. Акыл-насаат иретинде айтылгандар. Адабиятчы жана сынчы Б.Керимжанова: 1. Адамдын сөзү, акыл эси 2. Үй-бүлө, сүйүү, достук, душмандык, конок 3. Турмуш, өмүр, дин, соода, таптык көз караштар 4. Илим-билим, эмгек,өнөр-кесип 5. Родина, эл, эрдик баатырдык, патриотизм 6. Адамдык сапаттар 7. Дидактикалык жана каймана маанидегилер 8. Ыр түрүндөгү же ырдан макал-ылакапка айлангандар. Жогорудагы макал-лакаптарды тематикалык жактан бөлүштүрүү шарттуу экендигин белгилеп кетишибиз керек. «Элүү жылда эл жаңы, жүз жылда жер жаңы» демекчи, коомубуз өзгөргөн сайын жаңы макал-лакаптардын келип чыгуусу орун алууда. Ар бир адам турмуштук тажрыйбасынын негизинде макал ойлоп таба алат. Демек, макал-лакаптарды мугалимдер сабактын максатына ылайык ар бир сабакта колдонсо болот, бул ыкма окуучулардын макал-лакаптар жөнүндөгү түшүнүгүн кеңейтип, аларга тарбиялык таасир берет. Эң негизгиси дидактикалык башка чыгармалар сыяктуу эле макал-лакаптар да «биринчиден, жаш муундун акыл-эсин, билимин өстүрө турган маалымат берсе, экинчиден, ошол жаш муундун жакшы адам болуп өсүшүнө багыт көрсөтөт, б.а. жаш муунга таалим-тарбия берет. Макал-лакаптар качандыр бир убакта жаралса да, азыркы жаңылануу доорунда да эскирбестен, жыл өткөн сайын жаңы күчкө, жаңы кудуретке ээ болуп, алардын таалим-тарбиялык мааниси улам барган сайын артылууда. Макал-лакаптар руханий мурас болгондуктан, аларды окутуу жана тарбиялоо процессинде кеңири колдонуу зарыл. Тактап айтканда, макал-лакаптар окуучуларга таалим-тарбия берип, ой-жүгүртүүсүн, эске тутуусун калыптандырып, коммуникативдик компетенттүүлүгүн өстүрүүдө натыйжалуу каражат экендигин белгилегибиз келет.

Кыргыз макал-лакаптары боюнча ондогон китептер жарыяланды. Алардын ичинен Б.Керимжанованын «Кыргыз элинин макал жана ылакаптары», С.Закировдун «Кыргыз элинин макал-ылакаптары», С.Гапаровдун «Макал-ылакаптардын синтаксистик түзүлүшү», С.Шамбаев түзгөн «Киргизско-русские пословицы, поговорки и изречения», Ш.Усупбековдун «Кыргыз макал-ылакаптары», Ж.Төлөевдин «Кыргыз макал-ылакаптары», А.Мураталиеванын «Табышмактар, жаңылмачтар, бат айтмалар, макал- ылакаптар», К.Нускаев жыйнаган «Макал-ылакаптар», Ж.Койчумановдун «Элдик педагогиканын берметтери» жана «Макал-ылакаптар» деген жыйнактары, М.Ибрагимовдун «Кыргыз макал-ылакап, учкул сөздөрү», Э.Ташбалтаева менен В.Мусаеванын «Макал-ылакаптар – Пословицы и поговорки» деген китептерин бөлүп көрсөтүүгө болот. Азыр да айрым изилдөөчү-окумуштуулар элдик макалдар-ылакаптарды негиз кылып өздөрүнүн макал-ылакаптарын чыгарып жүрөт.

Макал менен лакаптын формалык түзүлүшү, айтылышы, корутундуланышы бири-бирине абдан окшош. Ошондой эле учурда айырмачылыктары да бар. «Макалда айтылуучу ой аягына жеткирилип, айтылган ар бир окуяга корутунду чыгарылып, лакапта адамдын ою гана айтылып, корутунду чыгарылбай көмүскөдө калат. Мисалы: «Жаман туугандан жакшы кошуна өтүптүр». Лакаптар уйкаштыкка анчалык муктаж эмес. Тескерисинче, макалдар көбүнчө уйкашталып учкул тизмектелет. Элибизде лакапка өтө жакын макалдар, же

тескерисинче, макалдын лакапка айланып калган учурлар арбын. Макал-лакаптар бири-бирине мынчалык жакындашып калышы экөөнүн тең турмуш тажрыйбаларынан келип чыккандыгына байланыштуу. Турмуштан алынып, элестүү сүрөттөлүп, туура айтылышы экөөнүн жалпылыгына жатат. Макал менен лакап турмушта таразаланып калган тажрыйбалар таяныч болуп, ар нерсенин ак-карасы, оң-тетириси сыяктуу эки жагы, же бири-бирине жакын турган эки нерсе салыштырыла, көп учурда жупташа учкул тизмектелет. Элдик ырлардагы, эпостордогу таамай чыккан элестүү саптар, кеп туюмун чечмелеген чечен, сөзмөр, шайыр адамдар же элдик ырчылардын айтыштарындагы учкул саптар, таамай салыштыруулар өзүнөн өзү эле катары менен айтылып калат. Биринчиден, кайсы бир учурда болгон болсо да, чыгыш тарыхы көмүскөдө калып, окуянын өзү эмес, окуянын натыйжасы гана жыйынтыкталат. Ушул жагынан лакапка жакындап, маанилеш болуп кетет. Ошентип, адамдын жашоо-тиричилигинде айныксыз далилденген бардык натыйжалардын, көз караш, ой-пикир, корутундулардын тарбиялык мааниде, элестүү, төп, ары кыска, учкул тизмектелип накыл сөзгө айланып айтылышын – *макалдар* дейбиз.

Ал эми лакаптын чыгыш жөнү, тарыхы, кимге багытталганы ачык эле белгилүү. Элдик эпос, жомоктордогу, же жай турмуштагы калкка аябай алынып кеткен кызыктуу окуялар, каармандардын кулк-мүнөзү лакапка айланып кетет. Тарыхта жашап өткөн белгилүү адамдардын аттары, кылган иштери, өнөр таржымалы да уламышка өтүп, лакапталып айтылып жүргөнүн көрөбүз. Демек, адамдардын жүрүм-туруму, кулк-мүнөзүндө кездешкен, же турмушта арбын учураган күлкүлүү, келекелүү, ошондой эле адаттан тыш көрүнүштөргө, болбосо учурдагы окуя, жагдайга карата айтылып калган элестүү тизмектер – *лакаптар*. Макал-лакаптар адамдын ой-кыялы жеткен бардык көрүнүш, мезгил, мерчемдерди тегиз камтыйт.

Макал менен лакаптын формалык түзүлүшү, айтылышы, корутундуланышы, бири-бирине абдан окшош. Ошондой эле учурда айырмачылыктары да бар. Макалда айтылуучу ой аягына жеткирилип, айтылган ар бир окуяга корутунду чыгарылып, лакапта адамдын оюу гана айтылып, корутунду чыгарылбай көмүскөдө калат. Адамдын жашоо-тиричилигинде айныксыз далилденген бардык натыйжалардын, көз караш, ой-пикир, корутундулардын тарбиялык мааниде, элестүү, төп, ары кыска, учкул тизмектелип накыл сөзгө айланып айтылышын – макалдар дейбиз. Ал эми лакаптын чыгыш жөнү, тарыхы, кимге багытталганы ачык эле белгилүү: «Көкөтөйдүн ашы көп чырдын башы». Ошондой эле лакаптарда нуска, таалим бар: «Көп жойлоп капканга түшкөн түлкүчө». Кээде адамдардын жүрүм-турум мүнөздөрүндөгү, турмушта көп учураган күлкүлүү, адаттан тыш көрүнүштөр лакап болуп айтылып калат: «Боёкчу, боёкчу десе сакалын кошо боёптур, «Кара кыздын агынан эмес багынан» ж. б. Элдик эпос, жомоктордогу, же жай турмуштагы калкка аябай алынып кеткен кызыктуу окуялар, каармандардын кулк-мүнөзү лакапка айланып кетет. «Тейитбекче мал аяп», «Аккан досторчо», «Сан жылкылуу Сарыбайча», “Шодокондун бүркүтүндөй” ж. б. Тарыхта жашап өткөн белгилүү адамдардын аттары, кылган иштери, өнөр таржымалы да уламышка өтүп, лакапталып айтылып жүргөнүн көрөбүз: «Токтогулдай ырчы бол, Толубайдай сынчы бол, Жерээнчедей чечен бол», «Шырдакбектин боз жоргосундай», «Акыл Карачачтай», ж. б. Адамдардын жүрүм-туруму, кулк-мүнөзүндө кездешкен, же турмушта арбын учураган күлкүлүү, келекелүү, ошондой эле адаттан тыш көрүнүштөргө же учурдагы окуя, жагдайга карата айтылып калган элестүү тизмектер – лакаптар.

Макалдар менен лакаптар тууралуу жыйынтыктап айтсак, коомчулуктун чар тарабын кучагына алып, турмуштук бай тажрыйбаларды негиз кылып, кубулуштар менен окуяларды, дүйнөгө болгон көз карашты чагылдырган, көп кырдуу каймана маанилерди туюндурган, жакшы сапаттарды даңазалаган, жаман сапаттарды маскаралаган, калыстык менен чындыктын үлгүсү, турмуштун элдик эрежеси, акыл-насааттын кенчи болгон эстөөгө жеңил, айтууга элпек, көпчүлүгү ыр түрүндө ар кандай уйкаштыктарда жогорку көркөмдүктө, белгилүү бир ойду жалпылаштыра баяндап, талкуулап, салыштырып келип, бүкүлү жана келки түрдө жыйынтык (корутунду, тыянак) чыгарып, кыска, таамай айтылган, калк арасына кеңири таркаган, элдик оозеки чыгарманын бир бөлүгү болгон туруктуу айкалыштарды **макал** дейбиз.

Ал эми макалдардай өзүнчө турганда айкын маани берип, ойду толук бүтүрө жыйынтыктап, белгилүү бир тыянак чыгарбаса да, айрым жекече кубулуштардан, окуялардан же адамдардын өзгөчө мүнөздөрүнөн улам эл арасында көркөмдөлүп айтылып, кеңири таркаган, теңештирүүгө, салыштырууга, мыскылга бай, көпчүлүгүнүн тарыхы, чыгыш теги бар, анысын билбеген адам анын маанисин түшүнбөй да кала турган туруктуу айкалыштарды **лакаптар** дейбиз (Усупбеков, 1982, б. 5-6).

Бүгүнкү күндө лакаптарды жыйноо, аларды макалдардан бөлүп изилдөө иши али колго алына элек. Азыркы басма сөздө жарыкка чыгып жаткан китептердин баары “Кыргыз макал-лакап, учкул сөздөрү” деп аталат да, анда макал, лакап, учкул сөздөрдүн баары чогуу эле берилип келе жатат. Бирок макал менен лакап өз-өзүнчө өзгөчөлүктөрү бар, бир жанрдын эки башка чоң түрүнө кирген паремиянын бир түрү болуп эсептелет.

Адам баласынын тээ байыркы түп мезгилдерде өзүн адам катары санай баштаган мезгилинен тартып азыркы кезге чейинки басып өткөн жолу адамзаттын жалпы тарыхын түзөт. Анын ичинде тигил же бул элдин да жеке өзүнүн тарыхы камтылып тургандыгы түшүнүктүү. Аны улуттун тарыхы катары таанысак, ошол эле учурда тарыхтын дагы бир ирмеми үй-бүлөдө камтылып, үй-бүлөлүк тарых катары сакталышы мүмкүн. Кандай гана болбосун, тарыхта болуп өткөн окуялар, иштер, көрүнүштөр изсиз калып кетпейт, алар кандайдыр бир бүктөмдө катылып калышы ыктымал. Мындай милдетти бир гана жазуу эле аткарбайт, бул оозеки чыгармачылыкка да таандык. Башкача айтканда, сөз да жазуудай эле тарыхты сактоочу милдет аткарат. Ыйык китептердин бири «Баарынан мурун сөз болгон» деп башталганы бекеринен болбосо керек. Муну биз өзүбүз иликтеп жаткан макал-лакаптарга карата да айтууга болот. Кээде кайсы бир макалдын же лакаптын тарыхтын байыркы мезгили менен байланышып тургандыгын сезбей калышыбыз да мүмкүн. Аны мисалдар аркылуу бекемдөөгө аракеттенип көрөлү.

Кыргыздардын көөнө салттарынын макалдарда чагылышы

а) Күйөө балага карата мамиле

Кыргыздарда күйөө баланын орду өзгөчө экени жалпы элге маалым. Аны азырга чейин тилибизде айтылып келген макалдар да тастыктап турушат. «Күйөө карыса жээн болот», «Күйөө келсе – кыз даяр, жүйөө келсе – баш даяр» деген макалдарды укпаган кыргыз жок болсо керек.

Күйөө бала деген ким? Кыз берген тарап үчүн ошол кыздын өмүрлүк жолдошу күйөө бала болот. Бул сөздүн маанисин тактоо үчүн биз элден сурамжылап көргөнүбүздө, көпчүлүгү билбей турганын айтышса, сөз баккан адамдар анын *күйүү* деген сөз менен байланышта экенин болжолдошту. Башкача айтканда, күйөө баланын кайын журту үчүн күйө турганын, мезгилдин өтүшү менен кайын ата-кайын энеси тарабынан өз баласындай эле кабыл алынып калышы менен байланыштырып карашты. Бул пикир жүйөөлүүдөй эле сезилген менен, бир аз ынандыра бербейт. Анткени, канчалык «күйбөсүн», жигит үчүн биринчи кезекте ата журту баарынан мурун туруп, кайын журт кантсе да кийинки орунда экенин эстен чыгарбоо керек. Демек, жогорудай чечмелөөнү элдик этимология (аны жалган этимология деп да коюшат) катары гана кароого болот.

Эгерде илимий өңүттөн карай турган болсок, белгилүү тилчи-окумуштуу К. Сейдакматов: «Азыркы кыргызча *күйөө* сөзү байыркы түрк тилинде *күдөгү* түрүндө болгон. Ал *күд* + *өгү* бөлүктөрүнөн куралган. Байыркы түркчө *күд* этиши «1) Сактоо, кароо, багуу; 2) багуу, кайтаруу» маанисин берген. Ошол этишке зат атооч жасоочу *–агу* мүчөсү жалганып, *күдөгү* сөзү келип чыккан. Бул мүчө жалгануудан келип чыккан сөз «багылган, кайтарылган» дегенге жакын маани берген. Анткени күйөө бала байыркы монголдордо, түрктөрдө белгилүү мөөнөткө чейин кайын атасынын айылында жашаган. Ошол кезде аны бирөө өлтүрүп кетпесин үчүн мейман катары кастарлап күтүп алган. Ушул себептен байыркы түркчө *күдөн* «конок, мейман» сөзү менен *күдөгү* «күйөө» сөзү бир уңгудан келип чыккан. Анткени конок да, күйөө да багууда, кайтарууда болгон. Алар майып болуп калса, үй ээси айыпка жыгылып, эки уруу элдин кагылышына алып келген» (Сейдакматов, 1988, бб. 166-167) деп көрсөткөн. Сөздүн төркүнүн чечмелеп берген менен, окумуштуу эмне себептен байыркы монголдордо, түрктөрдө күйөө баланын кайын атасынын айылында жашаганын түшүндүргөн эмес. Эмне үчүн күйөө бала кайтарылууга тийиш болгон? Эмнеге аны майып кылууга же өлтүрүүгө кызыккандар болушу мүмкүн?

Жекече пикирибизди айтсак, мындай салт өтө байыркы мезгилдин, адамзаттын тарыхында энелик доор (матриархат) деп аталган учурдун калдыгы болушу мүмкүн. Ал доордо аялдардын үстөмдүк кылышканы белгилүү. Демек, тагыраак айтсак, күйөө болчу жигит (бала) кайын атасынын эмес, кайын энесинин айылында жашаган болуп чыгат. Мында ал багылып, кайтарылып эле жатпай, үйдүн, айылдын ичиндеги жумуштарга аралашып, кызматы менен кайнененин сынынан өткөн болушу мүмкүн. Өткөн доорлордо турмуш куруу жаш кезде эле жүзөгө ашканын эске алсак, кайненеси али балалык курактан чыга элек күйөө баласынын тарбиясынын чала жерлерин да толуктаган болуп чыгат. Качан гана жигиттин кызына күйөө болуп, аны багууга жарактуу экендигине көзү жеткен соң, кызын кошуп берип, узаткан деп болжоого болот. Азыркы кезге чейин кайын журтунун күйөө баланы отун жардырып (бул оңой-олтоң иш эмес, бекеринен «Отунду жарса бир акылдуу жарат, бир акмак жарат» деп айтылбайт, эстүү ыгын таап жарса, кемакыл күчкө салып талкалайт), кой сойдуруп же эт тууратып сыноосу бекеринен эмес. Бул айтылгандар элге кеңири белгилүү болгондору гана, негизи, эркектерге тиешелүү ар кандай эле жумуштарды жасатып көрүп, сыноого мүмкүн болгон. Жигит күйөөлөп барганда балдыздары жездесинин кулагын чойгон тамашалуу салтты да анын чыдамкайлыгын текшерген сыноо катары караса болчудай. «Күйөөнүн аты менен күл ташы» деген макал да ошол кездерде жаралышы мүмкүн. Башкача айтканда, күйөөнүн өзүн гана эмес, анын минген атын да иштетип пайдаланган кырдаалды эске салып тургансыйт. Ошентип, аялдар маанилүү орунду ээлеген коомдо кыздарды башка

урууга берүү жеңил болгон эмес, уруулаштары аны коргоп, кызганып, сабаганга, ал түгүл өлтүрүп салууга чейин барышкандыктан, күйөө баланы багуу, кайтаруу зарылдыгы туулган. Анын айрым белгилери биздин күндөргө чейин келип жеткен.

Мезгил өтүп, энелик доор аталык доор (патриархат) менен алмашкан. Эми бийлик эркектерге тиешелүү болуп, алар коомдогу негизги күчкө айланган. Ал эми кайната менен күйөө бала экөө тең эркек болушкандыктан, мындай коомдо күйөө баланын кайнененин айылында жүрүшүнүн зарылдыгы болбой калган. Мындай көрүнүш ал түгүл уят жорук катары санала баштаган. Болжол менен биздин заманга чейинки 705-681-жылдар аралыгында Чыгыштагы байыркы мамлекеттердин бири болгон Ассирияда жаралган «Акылман Ахыкар тууралуу баян» аттуу адабий эстеликте: «Мен темир көтөрүп, таш оодардым, бирок мунун баары кайнатамдын үйүндө болгонго караганда жеңил сезилди» (Матвеев, Сазонов, 1986, б. 26) деп айтылат. Жаралганына 2700 жылдай убакыт болгондугуна карабастан, бул сөз азырга чейин намыска тийчү *күч күйөө* деген аталышты эске салып тургансыйт. Демек, күйөө балдардын кайын журттан уялуу, тартынуу сезими жашап кала берген да, кийин бул сыйлоо маанисине айланган. Ошол себептүү күйөө бала ала турган колуктусунун калыңы эчак төлөнүп бүтүп, кызды алып кетүүгө келгенде да кайнатасынын үйүнө түз бастырып келип, мамыга атын байлаган эмес. Өзүн коштоп жүргөн достору (күйөө жолдоштор) менен аттан түшүп, акырын жөө басып келип, кайната-кайненесинин, эгерде бар болсо чоң кайната-чоң кайненесинин, кыздын жашы улуу туугандарынын жүзүн тике карабай, башын жерге салып, калпагына көзүн жашырып, үнүн катуу чыгарбай, ыйбаа менен таазим кылган. Кыргыздардын жоош, уяттуу, адептүү адамды *жаңы келген күйөөдөй* деп сыпаттоосу ошондон жаралган.

Мындай күйөө каадасы колуктусу менен чогуу жашап, бала-чакалуу болуп, кайын журту менен мамыр-жумур аралашып кеткенден кийин деле сакталып кала берген. Ал кайната-кайненесин атынан айтпай, аларды «Ата», «Эне» деп атап, өзүнүн ата-энесиндей көрөрүн билдирген. Кайын ага, кайын эже, кайын ини менен балдыздарына да бир туугандай мамилесин жасаган. Адебин сактап, сыйынан жазбаган күйөө баланы кайын журту да жакшы көрүп, «Күйөө баланы пайгамбарым сыйлаган» дешип, урмат көрсөткөн. Муну жаңы келгенде күйөө баланын алдына *баяндос салуу* салты да тастыктап турат. Аны адатта эл башкарган кадырлуу адамдарды, Меккеге барып кайткан ажыларды тосууда жолго төшөшкөн. Баяндос салуу (азыркы учурда кызыл килем колдонулгандай) күйөө баланы дал ошолордой барктаганды билдирет. Кайын журтунун урмат-сыйы аны көргөн жигитке келинчегинин майда-чүйдө кемчилигине көзүн жумуп коюшка түрткү болгон. Кызынын барган жеринен орун-очок алып, бак табуусун ар бир ата-эне каалагандыктан, күйөө баланын көңүлүн таап, жылуу мамиле менен ынтымакты бекемдегенге аракет кылат. Кызы төркүлөп келип калганда күйөөсү кошо келбей калса, ага атаганын берип жиберген. Кыз төркүлөп келгенде «мени кармап алып кетпесин» деп, эшикте жаткан шыпыргы да коркот имиш деген сөз айтылат. Мындан кыргыздардын кыз балдарды канчалык сыйлап, эркелетип укук бергени байкалып турат. Келинчеги кур кол келбей, такай олжо менен келип турса, күйөө бала ага үйрөнүп калган. Ал бара-бара мындай мамилеге көнүп, кайын журту менен аралашып, жакын болуп кеткен. Ошондуктан кыргыздарда «Күйөө карыса жээн болот» деген макал айтылат. Күйөө балага карата мындай мамиле Кыргызстандын бардык аймактарында дээрлик бирдей эле деп айтууга болот, анткени, «ээсин сыйлаган учурда итине сөөк салгандай», кызынын бактысын каалаган төркүнү күйөө баланын көңүлүн алат. Бул бир эле кыргыздарга эмес, бардык элдерге тиешелүү көрүнүш. «Күйөө баланы пайгамбарым сыйлаган» деген макал кыргыздарга ислам

дини менен кошо келген деп болжолдосок, мындай мамиле араб элине таандык экендиги айкын боло түшөт.

Турмушта бардыгы эле кынтыксыз, кемчиликсиз болбогондой, кээде айрым адепсиз, кемпай жигиттер өздөрүнүн терс жорук-жосуну менен өзүн да, ата-энесин да, кайын журтун да уят кылып, ыңгайсыз абалга калтырган учурлар болгон. Алардын бири залкар тилчи Х. Карасаевдин эмгегинде: «Кыргыз элинин салтында турмушка чыккан кыздын да, күйөөлөп келген жигиттин да толгон ырым-жырымдары бар. Башкалары бүтсө да, колуктусун дароо эле күйөөнүн койнуна салып бербейт. Келиндер толгон алакеттен өткөрөт. Кептин кыскасы, элге ылакап болуп калган бир жаман, чалагайым күйөөнүн кылыгынан кеп салалы. Кыздын жеңелери күйөөнү өзүнчө өргөөгө жаткырып атып: «Сен чечинип, абдан чечинип жата бер. Колуктуңду алып келебиз» деп кетишет. Кыз оңойлук менен келбейт. Көп убакыт өтөт. Күйөө зарыгат. Билейинчи деп, тырдай жылаңач бойдон кайын атасынын үйүнө барып, жабыктан шыкаалайт. Ошол кезде бир ит келип, тумшугун жигиттин көчүгүнө тийгизип жыттайт. Иттин тумшугу абдан муздак болот. Жигит чочуп кетип, кайын атасынын үйүнө кире качат да, төрдөгү көшөгөнүн артына жашынат. «Э ботом, бул кандай уяты жок күйөө эле. Кайын атасынын төрүн тепсейт деген эмне!» - дегенде: «Ооба, иттин суук тумшугу жылаңач көтөнүңө тийсе, кайын атаңдын төрү эмес, өз атаңдын көрүнө кире качарсың!» - деген экен. Мына ошол «иттин суук тумшугу» кыскарып, «суук тумшук» болуп накыл сөзгө айланган түрү бар. Өз маанисин жоюп, өтмө маани алып кеткен» деп эскерилет (Карасаев, 1982, б. 283-284). Жогоруда айтылган сөздүн жек көрүнчү болуу, жаман атка конуу деген маанилерде колдонулушу ар бир кыргызга белгилүү болгон менен, анын ары уяттуу, ары күлкүлүү төркүнү бар экенин биле бербейбиз.

б) Кыз тарбиялоо салты

Дүйнө элдери бири биринен өңү-түсү, турак-жайы, кийим-кечеси, тамак-ашы менен эле айырмаланбастан, балдарын тарбиялоосу менен да айырмаланышат. Албетте, бала тарбиялоодо жалпы адамзаттык баалуулуктар негиз катары алынары белгилүү болгон менен анын улуттук өзгөчөлүктөрү бардыгын да эстен чыгарууга жарабайт. «Элдик педагогиканын акылман насыяттары» аттуу китебине жазган баш сөзүндө изилдөөчү З.П. Васильцова: «Өз ордун басчу муунду акылдуу, эр жүрөк, ак көңүл, мээнеткеч кылып тарбиялоо милдетин турмуш бизге, биздин аталарыбыз менен чоң аталарыбызга гана эмес, чоң аталарыбыздын чоң аталарына да кылымдар, миңдеген жылдар бою артып келген. Бул милдет: бүт адамзат негизделген жалпылыктарды жана мына ушул элдин кайталангыс жүзүн түзгөн жекеликтерди аңдап түшүнүү, сактоо жана кийинки муунга өткөрүп берүү милдети кылымдар жана миңдеген жылдар бою аткарылып келген» (Васильцова, 1988, б. 3) деп белгилейт. Биз да ошол маселеге, элибиздин кайталангыс жүзүн көрсөткөн элдик педагогикага, тагыраак айтсак, кыргыздардын кызга тарбия берүүдөгү этикеттик өзгөчөлүктөрүн макал-лакаптар аркылуу көрсөтмөкчүбүз.

Чыгыш элдеринин дээрлик бардыгында уул бала кызга караганда жогору бааланганы, артык саналганы белгилүү. Мындай мамиленин ал тургай биздин заманга чейинки II миң жылдыктагы Байыркы Вавилонияда болгондугу белгилүү. Анын жашоочулары аркы дүйнөгө барган бардык адамдар тирүү кезиндеги кадыр-баркына жана жасаган иштерине карабай бирдей абалда болушат, күн нурун көрбөй, топурак менен чаңды жешет, уулу көптөр гана арбакка аталган курмандыкты алып, таза суу иче алышат деп ишенишкен (Культурология, 2000, б. 63). Ушул аспекттен алып караганда, Чыгыш элдеринин бири болуп саналгандыгына

карабастан, кыргыздардын кызга карата мамилеси бир топ айырмаланып тургандыгын байкоого болот. Элде кыз төрөлгөндө «кырк жылкы» деп сүйүнчүлөө салты бар, мында алдын ала болочок калыңдын көлөмү айтылып жатканын байкоого мүмкүн. Узак жылдар бою калың алуу «кызды мал катары сатуу» деп айыпталып келген менен аны кызды өстүргөн ата-энесине ыраазылык иретинде тартууланчу белек катары баалоого болот. Турмушта керексиз, начар нерселер гана арзан же бекер болору белгилүү эмеспи. Демек, баасы «кырк жылкыга» барабар болуп жаткандан кийин, кызды өзгөчө көңүл коюп асырап, татыктуу тарбиялаганга аракеттенишкен.

Кыргыздарда «Кыздын көзү кызылда» деген макал бар. Бул макалдын кыргыздардын кыздарынын кийимине көңүл бургандыгынан чыккандыгына шек жок, анткени, эркек балдарына эски-уску, жамак-жаскак кийимдерди кийгизсе дагы, кыздын кийимине келгенде эчтекесин аябаган. Кыргыздын алгачкы тарыхчыларынын бири Белек Солтоноев: «Кыз-келиндери көк шалылап ултарып, көөрчөгөлөтүп, такасы бийик өтүк кийген. Кепичти кийген, «кулундуу бээдей кылып» деп аны жактырбаган. Кыздары кундуз бөрк же кундуз кармап, манат макмал менен тыштаган, жаки бачай менен тышталган кара көрпө тебетей кийген. Түлкү, суусар бөрүктү кийбеген. Катын-кыздары башына каркыра сайынып, кедей кыздары үкү тагынып жүргөн» (Солтоноев, 1993, б. 8) деп белгилеген. Көрүнүп тургандай, ал тургай колунда жоктор да кызын жасантып кийинтүүгө умтулган. Элдин эстетикалык туюму «адамдын көркү чүпүрөк» экендигин жакшы түшүнгөн. Турмушка чыкканга чейин кыз атасынын төрүндө отурган, анын каалоосун мүмкүн болушунча аткарганга аракеттенишкен. Ага карата жаман сөз айтылбаган, кызды тепкен баланы томаяк болуп каласың деп коркутуп, катуу тилдешкен. Кызга карата мындай мамиленин себеби анын бой жеткен соң башка үйгө бүлө болуп кетиши менен байланыштуу, башкача айтканда ага конок, мейман катары карашкан.

Бирок ошол эле учурда кыргыздарды кызга карата биротоло эле эркин кое берип, өз каалаганын жасата берген деп ойлоого болбойт. Жакшы кыз ата-эненин гана эмес, жалпы урук, уруунун абийири, ырыскысы. Коомдук пикир кыз баланын ыйман-ызаатын, үй-бүлөлүк турмушка даярдыгын баарынан мурда ата-энелердин таалим-тарбиясына байланыштуу караган. Келин жаман болсо, кесири келген жерине тиери жөнүндөгү акыйкат пикир «Кыз узатуу кошогунда» да кыздын жан дүйнөсүнө жетээрлик таасирдүү сөздөр менен айтылат: «Артылып камчы салдырба ботом, Атаңа наалат айттырба ботом, Эңилип камчы салдырба ботом, Энеңе наалат айттырба ботом». Элде «Кыз кезинде баары жакшы, жаман катын кайдан чыгат» деген тамаша-чыны аралаш айтылып жүргөн ылакап кеп бар. Бул тек гана бейтаалай бирөөнүн «күйдүм чогу» эмес. Мында кыздарды тарбиялоо кылдат мамилени, татаал түйшүктү, өзгөчө билим менен тажрыйбаны талап кылары жөнүндөгү элдик эскертүү да, өктөм талап да жатат (Алимбеков, 1996, б. 55). Бирок кызды тарбиялоо анын ата-энесинин гана мойнундагы милдети болуп калбаган. Биргелешип жазылган «Дүйнө элдеринин маданияты этнографтардын көзү менен» аттуу макаласында белгилүү этнограф Ю. В. Бромлей менен жазуучу Р.Г. Подольный алгачкы жамаат коомундагы тарбия жөнүндө сөз кылып келишип: «Жамааттын бардык мүчөлөрү өздөрүн ушул жамаат менен өзгөчө жогорку даражада байланышта сезишет. Өзгөчө - бул коомдун өнүгүшүнүн кийинки баскычтарындагы адамдардын пикири боюнча алгандагы өзгөчөлүк. Албетте, бүгүнкү күндө да биздин ар бирибиз өзүбүздү үй-бүлөбүз, өз өлкөбүз менен байланышта сезебиз. Бул биздин жүрүм-турумубуздагы көп нерсени аныктап турган күчтүү байланыш. Бирок биздин иш-

аракетибизге, оюбуз менен сезимибизге тийгизген таасиринин кеңдиги боюнча аны алгачкы адамдын өз жамааты менен болгон ширелишине салыштыруу да кыйын. Ал ширелишти Маркс жалгыз аарынын аары уюгу менен болгон байланышына салыштырган. Эң негизгиси – уруу, анын мыйзамдары менен салттары, анын биргеликте жашоо эрежелери. Алар кийинки муунга өткөрүлүп берилиши керек: бул уруулук тарбиянын негизги милдети» (Бромлей, Подольный, 1982, б. 13) деп белгилешкен. Уруулук тарбиянын жогоруда сөз болгон көрүнүшү кыргыздарга да таандык экендигин «Кызга кырк үйдөн тыюу» деген элдик макал тастыктап турат. Кыздын тарбиясынын жоопкерчилиги артыкча болгон. Анын башкага бүлө болуп кетиши дайыма көңүлгө тутулган. Начар тарбия алган кыз күйөөгө барса ата-энесин гана эмес, бүт айылын, уруусун сөзгө калтырган. Андыктан кыздын кылык-жоругун, баскан-турганын үй-бүлөсүндөгүлөрдөн сырткары тууган-уругу да тескеген.

Кыздын 11-13 жаштагы курагын тестиер кыз деп аташат. Бул мезгилде ал мурункудай балдар менен кошо ойнобой, жүктүн бурчуна отуруп, сайма сайып, үйдүн жеңил-желпи жумуштарын колго алып, кир-кокту жууп, тамак жасаганга үйрөнүп, үйдүн тазалыгына көз салып, кадыресе аялдык жумуштарды энесинин же жеңелеринин көз салуусу менен аткара баштаган. Эркектерден ийменип, кыз оюндарга да жеңесинин коштоосу менен гана барган. Өзүнүн бой-келбетине, кийимине көңүл кое баштаган. Ата-энеси да аны көп айылчылатпай, кайтарууга ала баштаган.

Кыргыздардын «Кыздын кырк чачы улуу» деген макалы кыздын эң башкы көркү, сулуулугунун негизги көрсөткүчү болгон чачына карата көз карашын белгилеп турат. Элдик ишенимде чачты кыркуу өз бактысын кыркуу катары бааланган. Чачты жайып жүрүү аза күтүүнүн белгиси катары каралган. Кыздар чачын таза жууп, тал-тал кылып өрүп, узун өстүрүп алып жүрүүгө аракеттенишкен. Аны кыска кыркуу кийинчерээк гана кабыл алынды. Элдик этнограф А. Акматалиев: «Алтымышынчы жылдары Германия Федеративдик республикасынан делегаттар келди. Ошондо арасындагы немец жазуучусу-журналисти биз тууралуу укмуштуудай толкундануу менен жазды. Ал «Ала-Тоо» журналына которулуп басылды. Кыргыз Атанын пейилин көрсөтүп келип: «Кыздарынын чачын улаштырса, Берлинден Вашингтонго жетээр эле» - деп суктанат. Атаганат, ошол чачтардын элеси эми жок» (Акматалиев, 1993, б. 40) деп өкүнүү менен белгилеген. Демек, чачты кыркуу кыргыздарга кечээ жакында эле келгендиги анык. Ал эми элдин салтында байыркы мезгилде оор күнөө кылган аялдардын чачын кырккандыгы, бул эң оор жазалардын бири катары каралгандыгы белгилүү. Кыздарды чачын кыркмак түгүл, түшкөн талын да жыйнап, аны адам буту баспай турган жерде сактаганга үйрөтүшкөн. «Кыздуу үйдө кыл жатпайт» деген макалда тазалык тууралуу айтылса да, анын чач менен байланышы болушу мүмкүн деген ой келет.

Корутунду

Жогоруда сөз болгон тыюудан башка да кызга карата көптөгөн тыюулардын тобу болгондугу маалым. Кыз балага кечинде үй шыпырганга, оокат жасап жатып утуру сузуп алып ооз тийгенге, идиш-аягын түнкүсүн жуубай калтырганга, эркек кишиге тике караганга, бирөөнүн көзүнчө керилип-чоюлганга, эркек адамдын жолун кесип өткөнгө, уул баланы тепкенге, эркектин кийимин кийгенге тыюу салынган. Жогоруда саналган тыюуларды атап келип, изилдөөчү А. Мурзакметов: «Элибиз өзүнүн жашоо шартына, диний ишенимине, дүйнө

тaануусуна ылайык көптөгөн тыюуларды иштеп чыгып, өз балдарын алардын негизинде тарбиялап келген. Тыюулардын бүтүндөй жыйыны элибиздин маданиятына, этикетине айланган» (Мурзакметов, 2005, б. 96) деп жыйынтык чыгарган. Демек, аларды кыргыздын элдик педагогикасынын каражаттары катары карасак да болот. Кыргыздардын балдарды тарбиялоодогу, анын ичинен кыз баланы тарбиялоодогу улуттук ыкмалары, жолдору, усулдары өзүнчө изилдөөнү талап кылат. Аларды изилдөөнүн учурда абдан актуалдуу болгон маселе – коомдо аксап жаткан тарбия берүү иши үчүн зор мааниси бар экендигин айтпай кетүүгө болбойт.

Пайдаланылган адабияттар

1. Абдимиталип уулу, Н., & Жапаралиев Ш. “Диван Лугат ат-Түрктө” кездешкен музыкалык терминдер”. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология*, 2023, (1(1), 1–11. https://doi.org/10.52754/16948874_2023_1(1)_1
2. Акматалиев А. Баба салты, эне адеби. – Б.: «Бүткүл союздук жаштар китеп борбору» бирикмеси, «Баласагын» филиалы, 1993.
3. Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы. I бөлүк. – Б.: 1996.
4. Алышбаев Б. Ылакаптардын таржымалынан / Ала-Тоо журналы № 2; 2011.
5. Бромлей Ю. В., Подольный Р. Г. Культура народов мира глазами этнографов / Глазами этнографов. – М.: Наука, 1982.
6. Васильцова З. П. Мудрые заповеди народной педагогики. – М.: Педагогика, 1988.
7. Волков Г.Н. Этнопедагогика. – М.: Гардарики, 2000.
8. Карасаев Х. Накыл сөздөр. – Ф.: Кыргызстан, 1982.
9. Киргизско-русский словарь. В двух книгах. Около 40 000 слов./Сост. К.К. Юдахин. – Ф.: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии, 1985. Кн.1. А – К.
10. Киргизско-русский словарь. В двух книгах. Около 40 000 слов./Сост. К.К. Юдахин. – Ф.: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии, 1985. Кн. 2. Л – Я.
11. Культурология. История мировой культуры: Учебник для вузов / Под ред. проф. А.Н.Марковой. – М.:ЮНИТИ, 2000.
12. Кыргыз адабиятынын тарыхы: Фольклористика. Оозеки чыгармачылыктын жанрлары. I том. / А. Акматалиевдин жалпы ред.астында. – 2-бас. Б.: «Шам», 2004.
13. Кыргыз макал-лакап, учкул сөздөрү / Жыйнаган М. Ибрагимов.Карабалта, 2005.
14. Кыргыз макал-лакаптары / Түз. ж-а баш сөзүн жазган Шаршеке Усупбеков. – Ф.: Кыргызстан, 1982.
15. Кыргыз тилинин сөздүгү. – Б.: AVRASYA PRESS, 2010.
16. Легендарлуу ырчылар жана сынчылар / түзг. М. Абдылдаев. – Б.: «Ала-Тоо» басмасы, 1994.
17. «Манас» энциклопедиясы. 1-т. – Б.: Кыргыз Энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1995.
18. Матвеев К., Сазонов А. Земля Древнего Двуречья. – М.: Молодая гвардия, 1986.
19. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк / Перевод, предисловие и комментарии З.-А. М. Ауэзовой. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005.
20. Мурзакметов А. Кыргыз ырым-жырымдары. Ош, 2005.

21. Мурзакметов А. "Кыргыздардын этноботаникалык билимдеринин макал-лакаптарда берилиши". *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы*, 2024, (3), 116–137. https://doi.org/10.52754/16948610_2024_3_11
22. Мурзакметов А. "Кыргыз элдик орнитологиясынын макал-лакаптарда камтылышы". *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы*, 2024, (4), 222–242. https://doi.org/10.52754/16948610_2024_4_22
23. Мурзакметов А. "Кыргыздардын энтомологиялык түшүнүктөрүнүн макал-лакаптарда берилиши (аары менен кумурсканын мисалында)". *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология*, 2025, (1(5), 24–34. https://doi.org/10.52754/16948874_2025_1(5)_3
24. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. – Ф.: «Илим», 1988.
25. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы: Тарыхый очерктер. 1-китеп. Бишкек: Мамлекеттик «Учкун» концерни, 1993.

Открытый журнал евразийских исследований, 2025, 2(2), сс. 34-48

eijournal.ilimbilim.kg

ФИЛОЛОГИЯ / ФИЛОЛОГИЯ / PHILOLOGY
УДК

ИСТОРИКО-ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КЫРГЫЗСКИХ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК

Сайдамат кызы Нурзада
магистрант, Ошский государственный университет, Кыргызстан

Аннотация
Пословицы и поговорки занимают особое место среди богатого устного творчества кыргызов, сохранявшегося на протяжении всего многовекового пути. Эти небольшие произведения содержат в себе весь путь кыргызов, их жизненный опыт, мировоззрение, взаимоотношения с природой и народные знания. Мы не ошибёмся, если скажем, что тот факт, что количество пословиц и поговорок в ныне изданных сборниках превышает десять тысяч, свидетельствует о богатстве и самобытности кыргызского фольклора. Поэтому необходимо подходить к ним с разных сторон и оценивать их с новой точки зрения. В статье рассматривается историческое значение пословиц и поговорок кыргызов, их интерпретация.

Ключевые слова: кыргызские пословицы, этимология, верования кыргызов, кыргызские народные сказки, фольклор

Open Journal of Eurasian Issues, 2025, 2(2), pp. 34-48

eijournal.ilimbilim.kg

ФИЛОЛОГИЯ / ФИЛОЛОГИЯ / PHILOLOGY
УДК

HISTORICAL AND ETYMOLOGICAL BASES OF KYRGYZ PROVERBS AND SAYINGS

Saidamat kyzy Nurzada
Master's Student, Osh State University, Kyrgyzstan

Abstract
Proverbs and sayings occupy a special place among the rich oral tradition of the Kyrgyz people, preserved throughout their centuries-long history. These short works encompass the entire journey of the Kyrgyz people, their life experiences, worldview, relationship with nature, and folk knowledge. It would be safe to say that the fact that the number of proverbs and sayings in currently published collections exceeds ten thousand testifies to the richness and originality of Kyrgyz folklore. Therefore, it is necessary to approach them from different angles and evaluate them from a fresh perspective. This article examines the historical significance and interpretation of Kyrgyz proverbs and sayings.

Keywords: Kyrgyz proverbs, etymology, Kyrgyz beliefs, Kyrgyz folk tales, folklore

Евразия изилдөөлөрү ачык журналы, 2025, 2(2), бб. 49-62

eijournal.ilimbilim.kg

евразия изилдөөлөрү ачык журналы

ЖУРНАЛИСТИКА жана PR / ЖУРНАЛИСТИКА и PR / JOURNALISM and PR
УДК

ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТТИН ЖАҢЫЛЫКТАРДЫ ДАЯРДОО ПРОЦЕССИНЕ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

Майрамбек кызы Элина
Ош мамлекеттик университети, Кыргызстан

Аннотация
Бул макалада жасалма интеллекттин (ЖИ) жаңылыктарды даярдоо процессине тийгизген таасири изилденет. Санарип доорунда ЖИ журналистиканын ар бир этабында – маалымат чогултуу, фактыларды текшерүү, текстти редакциялоо жана аудиторияга жеткирүүдө кеңири колдонулууда. Авторлор ЖИнин мүмкүнчүлүктөрү журналистиканын ылдамдыгын жана натыйжалуулугун арттырып жатканын белгилешет. Ошол эле учурда, этикалык көйгөйлөр, тактык жана адамдык чыгармачылыктын орду тууралуу талаштар жаралууда. Макалада дүйнөлүк жана жергиликтүү тажрыйбалар салыштырылып, ЖИ колдонуунун оң жана терс жактары талданган. Натыйжада, журналистика тармагында ЖИнин интеграциясы кесиптик стандарттарды кайра карап чыгууга жана жаңы методологиялык ыкмаларды иштеп чыгууга алып келери көрсөтүлөт.

Ачкыч сөздөр: жасалма интеллект, журналистика, жаңылык даярдоо, медиатехнология, этика

Шилтеме үчүн: Майрамбек кызы Э. (2025). Жасалма интеллекттин жаңылыктарды даярдоо процессине тийгизген таасири. *Евразия изилдөөлөрү ачык журналы*, 2(2), бб. 49-62.

Жасалма интеллект жана медиада колдонулушу

Азыркы замандын өнүгүшү менен жасалма интеллекттин (ЖИ) ролу абдан чоң. Ал бир гана журналистикада эмес, бардык тармактарда кеңири колдонулууда. Мисалы, медицина тармагында ЖИнин жардамы менен диагноз коюу процесси жеңилдеп, ал медиктерге чоң жардам берип жатат. Кыргызстанда массалык маалымат каражаттары (ММК) бул деңгээлге жете элек болушу мүмкүн, бирок ЖИнин жардамы менен аларды автоматташтыруу мүмкүнчүлүгү бар. Мисал катары чат-botторду айтууга болот.

Жасалма интеллект (ЖИ) деген эмне? Жасалма интеллект (ЖИ) – бул машиналардын, өзгөчө компьютердик системалардын жардамы менен адамдын акыл-эс процесстерин моделдөө технологиясы. ЖИнин негизги багыттары катары эксперттик системалар, табигый тилди иштетүү, кепти таануу жана компьютердик көрүнүш (компьютердик көрүү) сыяктуу колдонмо тармактар көрсөтүлөт. Бул технологиялар адам интеллектуалдык ишмердүүлүгүнүн айрым элементтерин автоматташтырууга жана

© The Author(s) 2025.
This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

натыйжалуулугун жогорулатууга мүмкүндүк берет. Өзгөчө соңку жылдары ЖИни колдонуу аркылуу адамдын күнүмдүк жашоосу бир топ жеңилдеп, ар кандай тармактарда – саламаттыкты сактоо, билим берүү, транспорт, өндүрүш жана кызмат көрсөтүү чөйрөлөрүндө кеңири колдонулуп жатканы байкалууда. Жасалма интеллект, жалпысынан алганда, адам акыл-эс процесстерин техникалык каражаттар, негизинен компьютердик системалар аркылуу ишке ашырууну максат кылат.

Жасалма интеллект — бул биздин замандын технологиялык жаңы доорунун башталышы десек болот. Айрыкча чыгармачыл тармактарда көпчүлүк колдонуучулар ЖИ (жасалма интеллект) медиа жана көңүл ачуучу контентти түзүүдө өсүп жаткан маанилүү ролду ойной тургандыгына макул болушат. Себеби контент жаратуучулардын көбү жасалма акылдын ар кандай шаймандары менен инструменттерин колдонуп, кызыктуу жана сапаттуу контент түзүүгө жетишүүдө. Мындан тышкары, айрым ЖИ менен иштеген инструменттер мазмунду кератөөнү да жакшыртып жатат. Мисалы, агымдык платформалардагы жекелештирилген сунуштар же болбосо музыка менен видеону табуу үчүн үн жардамчыларын колдонуу барган сайын көбөйүүдө. Жасалма интеллект технологиялары контент жаратууну да, аны кератөөнү да бир топ ыңгайлуу жана натыйжалуу кылууда [13, 9-б.]. Жасалма интеллектке кыскача аныктама бере кетсек, бул — машиналардын, өзгөчө компьютердик системалардын жардамы менен адамдын акыл-эс процесстерин моделдештирүү технологиясы. ЖИнин негизги колдонмолоруна эксперттик системалар, табигый тилди иштетүү, кепти таануу жана компьютердик көрүнүш (визуализация) кирет [1, 2-б.]. (ЖИ) чыгармачыл тармактардагы жана контент жаратуу чөйрөсүндөгү маанилүү ордун көрсөтүп турат. Автор ЖИни "технологиялык жаңы доордун башталышы" катары мүнөздөп, анын таасири күндөн күнгө күчөп жатканын белгилейт. Чын эле, бүгүнкү күндө көптөгөн контент жаратуучулар ЖИнин ар түрдүү шаймандарын колдонуп, кызыктуу, оригиналдуу жана сапаттуу контент жарата алышууда. Бул өз кезегинде көрүүчүлөрдүн, угуучулардын жана окурмандардын көңүлүн бурат.

Жасалма интеллект медиакоммуникация өнүктүрүүдө чоң роль ойнойт. Жаңы нейрондук тармактагы технологиялар тарабынан киргизилген коркунучтарды да, мүмкүнчүлүктөрдү да сөз кылабыз. Жасалма интеллект медиакоммуникацияда, бизнесте, медицинада жана саламаттыкты сактоодо жигердүү колдонулуп, миллиондогон адистерди жана бейтаптарды камтыйт. Жасалма интеллектти ишке ашыруу менен байланышкан этика, жеке жашоо жана социалдык адилеттүүлүк маселелерине өзгөчө көңүл бурулат. (ЖИ) контент жаратуу, аудиториянын кызыгуусун талдоо, маалымат агымын башкаруу жана фейк жаңылыктар менен тыгыз күрөшүүдө күчтүү инструмент катары колдонулушу тууралуу сөз болот. Жасалма интеллект массалык коммуникация чөйрөсүндө да активдүү колдонула баштады. Мисалы, 2009 – жылы россиялык изилдөөчүлөр ММКны өнүктүрүүдөгү негизги тренддердин бирин-"медиа индустрияга жана медиа тутумга жаңы маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын активдүү киришин" аныктап, муну "дал ушул рынок, экономикалык система катары, технологиялык прогрессти кадимкидей кабыл алат" деп түшүндүрүшкөн.

Жасалма интеллект технологияларынын өнүгүшү тексттерди, аудио жана видеолорду камтыган автоматташтырылган контентти түзүү мүмкүнчүлүгүнө алып келди. Бул көрүнүш күнүмдүк тапшырмаларды автоматташтыруудан баштап, Чыгармачыл контентти түзүүгө

чейин кеңири практикалык колдонмолорго ээ. Жасалма интеллект медиа компаниялардын мазмунун жана маркетинг стратегияларын оптималдаштырууга мүмкүндүк берген колдонуучунун жүрүм-туруму жөнүндө чоң көлөмдөгү маалыматтарды талдоого жардам берет. Ушул аспектилердин бардыгы кеңири колдонулуп жатат. Өнүгүү перспективалары жана абдан келечектүү. Азыртадан эле ЖИ Иштеп чыгуучулар жасалма интеллект аркылуу адам чыгармаларынан кем калбай турган жаңы искусство, музыка, адабият жана башка маданий өнүмдөрдү жаратуу максатын көздөп жатышат. Буга музыканы, чиймелерди, видеотасмаларды жана жада калса китептерди автоматтык түрдө жаратуу кириши мүмкүн. [13]

Бул жерде автор ЖИ деги маалымат агымын башкаруу жана фейк жаңылыктар менен тыгыз күрөшүүдө күчтүү инструмент катары колдонулушу тууралуу сөз кылган. Азыркы учурда ЖИ иштеп чыгуулар жасалма интеллект аркылуу адамдардын чыгармачылыгын даңазалоо боюнча болуп жатат. Адам атайын билимге ээ болуу үчүн жогорку окуу жайда 4 жыл окуса, жасалма интеллект ал 4 жылдык билимди 4 мүнөттө өздөштүрүп алышы мүмкүн. Ошондой эле жасалма интелект медиа тармагында чоң өзгөрүүлөрдү алып келди десек да болот. Жасалма интеллект адамдын аң-сезиминин деңгээлине жетип, атүгүл, андан ашып кетиши мүмкүн дейт айрым эксперттер. Азыркы учурда 2025-жылдын башында жердин калкы болжол менен 8 250 423 613 адамды түзгөн. 2024-жылы дүйнө жүзү боюнча болжол менен 5,5 миллиард интернет колдонуучу болгон. Бул 2023-жылга салыштырмалуу 227 миллион адамга көп. Учурда дүйнө калкынын болжол менен 68% Интернетке кирүү мүмкүнчүлүгүнө ээ жана бул көрсөткүч өсүүдө. 2024-жылы (ЖИ) куралдарын колдонуучулары 314 миллион адам болсо, калган дүйнө жүзү боюнча болжол менен 1,5 миллиард адам жасалма интеллекттин бир түрү болгон чат-botторду (ChatGPT) колдонушат. Мобилдик колдонуучулардын 97% жасалма интеллектке негизделген үн жардамчыларын колдонушат мисал: Siri, Google Assistant, Alexa, жана Алиса [3].

2023-жылдын июлунда жарык көргөн германиялык “Der Spiegel” журналынын мукабасында дүйнөгө белгилүү төрт инсандын сүрөөтөрү жарыяланган: Рим Папасы Франциск бийлеп жатат, Германиянын мурдагы канцлери Меркел Гавайиде сууга түшүүчү кийимчен суу кечип жүрөт, АКШнын мурдагы президенти Трамп түрмөдө отурса, белгилүү жаш экологиялык активист кыз Грета Тунберг колуна сыранын стаканын кармап учакта отурат. Бул инсандардын сүрөттөгү образдары алар тууралуу бизде калыптанган көнүмүш образдарга такыр окшобойт. Ананчы! Бул сүрөттөр жасалма интеллекттин (ЖИ) жардамы менен жаратылган. Бул сүрөттөрдүн баары “Чындыктын бүтүшү” деген аталыш менен берилген. Ал жасалма интеллект эбегейсиз тездик менен өнүгүп жаткан азыркы учурду эң таасын мүнөздөйт. Азыр чындыкты калптан айырмалай билүү уламдан улам оорлоп баратат. Көп учурда мүмкүң да болбой калды. Журналда жарыяланган сүрөттөрдөгүдөй. Мурда "Миң уккандан, бир көргөн артык” деп, көзүбүз менен көргөнгө гана толук ишенсек, азыр көргөн көзгө да ишенбей калган кез келди [4].

“Der Spiegel” журналы 2025-жылдын 8-январда “Кайрымдуулук кербени” иш-чарасынын алкагында “Бикард” кардиологиялык клиникасынын дарыгерлери Бишкектеги “Үмүт үйү” карыялар үйүндө медицина кызматкерлери менен биргеликте улгайган адамдарды уникалдуу акысыз текшерүүдөн өткөрүштү. Алар жасалма интеллекттин жардамы менен 40 жаштан ашкан адамдардын жүрөк оорусун аныкташты. Текшерүү жасалма интеллекттин

жардамы менен алар өнөкөт жүрөк жетишсиздигинин алгачкы баскычтарын аныктап, жүрөккө операция жасалгандан кийинки кыйынчылыктарды алдын ала айтышат. Бул инновациялык технология улгайган адамдардын жашоо сапатын жакшыртат жана жүрөк-кан тамыр ооруларынан өлүмдү азайтат. Жасалма интеллект технологияларын колдонуунун чөйрөсү маалыматты чогултуу, талдоо жана логикалык тыянак чыгаруу жөндөмдүүлүгү өзгөчө актуалдуу. Бул ЖИ диагноз коюуга, маалыматтарды жаздырууга жана дарыгердин жардамчысы катары иштөөгө мүмкүндүк берет. Изилдөө көрүнүктүү окумуштуулар Ишенбай Молдоташев, Дамир Осмонов жана Асан Назаровдун жетекчилиги астында “Бикард” кардиохирургиялык клиникасында көп жылдык илимий иштеп чыгууларга негизделген [5].

Жасалма интеллек адам жашоосуна чоң таасирин тийгизип жаткан учур да ЖИ жакшы жана жаман коркунучтарды да алып келет. Билим берүү, медицина, байланыш, медиа сыяктуу тармактарды жакшыртып жатат. Бирок ошол эле учурда жалган маалыматтарды таратуу, фейк сүрөт же видеолорду жаратуу сыяктуу коркунучтар да бар. Экендигин ЖИни туура пайдаланууну автор белгилеп кеткен. Эмне максатта адамдар (ЖИ) медиакоммуникация тармагында колдонушат.

Жасалма интеллект аркылуу жаңылыктарды даярдоо ыкмалары

2024-жыл – Жасалма Интеллект (ЖИ) жаатындагы чоң секирик жылдарынын бири болду. Айрыкча ChatGPT дүйнөдө эң көп колдонулган ЖИ системаларынын бири болуп, лидерлик позицияга чыкты. Ага күн сайын миллиондогон суроолор жана тапшырмалар берилет. Бирок алардын так санын айтууу кыйын, анткени бул процесс OpenAI’дын серверлери аркылуу ишке ашкан чексиз масштабдагы система болуп саналат. Колдонуучулардын саны күн санап өсүүдө — дүйнөнүн ар кайсы бурчтарынан ар түрдүү тилдерде жана темаларда суроолор менен кайрылышууда. Анын ичинде кыргыз тилинде да суроолор берилип, ЖИнин бул тилде жооп берүү мүмкүнчүлүктөрү күн өткөн сайын кеңейип, сапаты да жакшырууда. Бирок ЖИ берген маалыматтар дайыма 100% так болот деп айтуу кыйын. Ошентсе да, Жасалма Интеллекттин дүйнө жүзүндөгү орду күн сайын өсүп, адамзаттын келечегин өзгөртүп жатканы талашсыз [2].

Окутулган нейрон тармактары акыркы жылдары ар кандай жумуштарды аткарууда маанилүү жардамчы болуп калды. Медиа чөйрөсүндө ЖИ орфографияны жана пунктуацияны текшерүүгө, аудиону чечмелөөгө, автотегдөөгө, колдонуучулардын активдүүлүгүн анализдөөгө жардам берет, б.а. журналисттерден жана редакторлордон көп сандагы күндөлүк тапшырмаларды алып, так булактар менен иштөөгө жана текст жазууга убакыт бөлүүгө мүмкүндүк берет. Ошол эле учурда, ЖМКдагы кайсы милдеттерди жасалма интеллектке толук өткөрүп берүүгө болот жана адам машинанын ишинин натыйжасы үчүн жооп бериши керекпи же жокпу, ар дайым эле ачык эмес. Жасалма интеллект менен иштөөнүн көбөйүшү талаш-тартыштарга алып келет, аларды чечүү үчүн тиешелүү ченемдик документтерди иштеп чыгуу зарыл [1].

ЖИ учурда абдан пайдалуу курал десек да болот. Азыркы күндө көп иштерге жардам берип, биз билбеген маалыматтарды бат иштетүүдө жана күнүмдүк жөнөкөй тапшырмаларды аткарууда жардамы тийип жатат. Бирок толук ишенип коюу туура эмес. ЖИни колдонууда

дайыма адамдын көзөмөлү болушу шарт. Себеби ал дагы ката кетириши мүмкүн экендигин белгилеген. Азыркы дүйнөдө жасалма интеллект маданий айырмачылыктар жана инклюзивдүүлүк маселесин, башкача айтканда, дискриминация тобокелдиктерин минималдаштырууну жана бардык колдонуучуларга бирдей мамиле жасоону, мүмкүн болгон бир жактуулукту эске алуу маанилүү. Маанилүү, системаларды жасоо жана маданий көп түрдүүлүктү, ошондой эле коомдо болгон ар кандай көз караштарды таанууга жана урматтоого жөндөмдүү. Бул контентти түзүү жана жайылтуу процессинде ар кандай пикирлерди жана маданий өзгөчөлүктөрдү эске алууга кепилдик берген механизмдерди иштеп чыгууну камтыйт. Бул учурда, адамдардын тар тобу боюнча ЖИ системаларын сыноо эксперттер учурда баса маселелердин бири болуп саналат [1]. Дүйнөдө жасалма интеллект системаларын жөнгө салууга байланыштуу көптөгөн жергиликтүү жана улуттук укуктук актылар кабыл алынган. ЖИ боюнча мыйзамдардын эң көп саны АКШда, Улуу Британияда жана Испанияда кабыл алынган, Россия дагы ЖИни колдонууну жөнгө салуу боюнча алдынкы орундарды камтыйт [12]. Бул текст ЖИ технологиялары этикалык, маданий жана укуктук чөйрөлөрдө жоопкерчиликтүү жана адилеттүү болушу керек деген ойду баса белгилейт.

Дагы бир этикалык аспект-бул жасалма интеллект колдонулган мазмунду белгилөө зарылдыгы. Азыр окурмандарга учурда түзүлгөн мазмун менен иштеп жаткандыгын эскертүүгө милдеттендирген мыйзамдар жок, бирок көптөгөн кодекстерде маркировка пункту бар, бирок бул сунуш берүүчү мүнөзгө ээ. Интернетте коопсуз талааны түзүү үчүн колдонуучу маалымат Нейро тармактарын колдонуу менен иштелип чыккандыгы жөнүндө кабардар болууга укуктуу [3; 4]. Жасалма интеллект тутумдарын медиа чөйрөсүнө коопсуз киргизүү үчүн, жасалма интеллекттин ар кандай илимий багыттарынын өнүгүшүн колдоо жана бүткүл коомдун ЖИ жана анын колдонулушу жөнүндө маалымдуулугун ар тараптуу жогорулатуу керек. ЖИ жаатындагы атаандаштыкты өнүктүрүүнү колдоо, ЖИ жаатында ар кандай илимий өнүгүүлөрдү түзүүгө үндөө зарыл [8]. Акыркы бир нече жыл ичинде жасалма интеллектти иштеп чыгууда жана жайылтууда чоң жетишкендиктер болду, ал үй жумуштарына жардам берүү үчүн да, кесиптик чөйрөдө да кызматкерлердин жумуш маселелерин чечүүдө шериги катары колдонула баштады. Буга чейин машина жасалма интеллектти өнүктүрүүнүн жаңы айлампасында адамдардын коммуникациясында ортомчу катары иш алып барган, аны коммуникация процессинде адам менен бирдей иш алып барган жаңы коммуникатор кылган. Жасалма интеллект тутумдарынын тез жайылышы ЖИ менен иштөөнүн этикалык жагын талкуулоо зарылдыгын жаратат [1].

Жасалма интеллект журналистиканы кантип өзгөртүп жатат: маалымат чогултуудан контентти түзүүгө чейин, РБК менен биргеликте атайын жасалма интеллектке, анын мүмкүнчүлүктөрүнө жана тобокелдиктерине кызыккан, ошондой эле технологиядагы акыркы окуялардан кабардар болууну каалаган журналисттер үчүн уюштурулган. Семинардын жүрүшүндө "Ростелеком" IT боюнча улук вице-президенти Кирилл Меньшов жасалма интеллект кандай жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачып жатканы жана журналисттин ишине кандай жардам бере ала тургандыгы тууралуу айтып берди. Семинардын жүрүшүндө катышуучулар ар кандай учурларды талкуулашты жана ЖИ негизиндеги контентти түзүүнүн алдыңкы куралдарын иш жүзүндө үйрөнүштү. Талкуунун жүрүшүндө журналисттер күнүмдүк жана чыгармачылык иштеринде нейрондук тармакты эмне алмаштыра ала тургандыгы тууралуу өз ойлорун айтышты. Заманбап социалдык медиа платформалары тексттик билдирүүлөр, сүрөттөр, видео жана аудио жазуулар түрүндө колдонуучунун активин камсыз

кылат. Салттуу ыкмалар аркылуу бул булактардан алынган баалуу маалыматтарды талдоо жана тартуу татаал жана ресурстарды талап кылган иш болушу мүмкүн. Бул контекстте жасалма интеллект (ЖИ) социалдык медиа талдоосун автоматташтыруунун жана натыйжалуу кылуунун күчтүү куралы болуп калат. ЖИ компьютердик тутумдарга адамдын жүрүм-турумун жана интеллект-атимикалык тапшырмаларды талдоого, түшүнүүгө жана көбөйтүүгө мүмкүндүк берген ар кандай ыкмаларды камтыйт. Социалдык медианы талдоодо ЖИ мазмунду автоматтык түрдө классификациялоо жана категориялоо, тренддерди жана сезимдерди аныктоо жана колдонуучунун жүрүм-турумун алдын-ала айтуу үчүн колдонулушу мүмкүн [2, 12-б.].

Ош шаарындагы журналисттердин ЖИ колдонуу практикалары: сурамжылоо

Изилөөнүн алкагында Ош шаарындагы журналистер арасында жасалма интеллекти колдону практикасына байланыштуу онлайн сурамжылоо жүргүзүлдү. Ушул максатта Google Forms платформасы колдонулуп, жалпысынан 18 суроодон турган анкета тузүлдү.

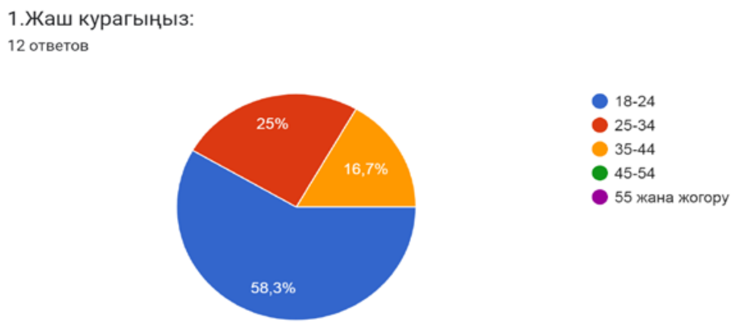

Бул сурамжылоого жалпысынан 12 журналист катышты. Катышуучулардын ичинен 58,3 пайызы 18-24 жаш курактагы журналисттерден турат. Бул көрсөткүч ЖИ технологияларына кызыккан жаш адистердин басымдуулугун көрсөтөт. Сурамжылоонун жыйынтыктары Ош шаарындагы журналисттер арасында ЖИнин колдонулушу тууралуу түшүнүк жана тенденцияларды аныктоого мүмкүнчүлүк берди.

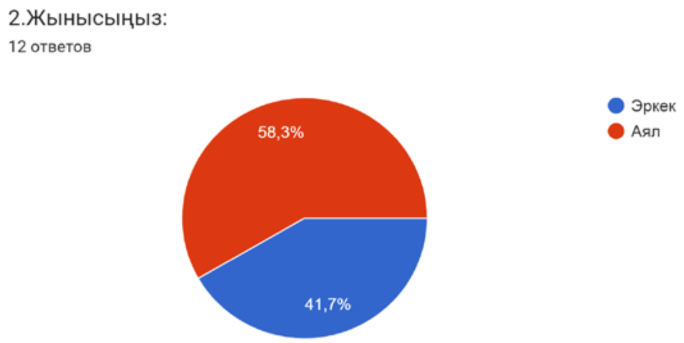

Бул диаграммада 58,3 пайызы аялдар 41,7 пайызы эркектер жооп берди.

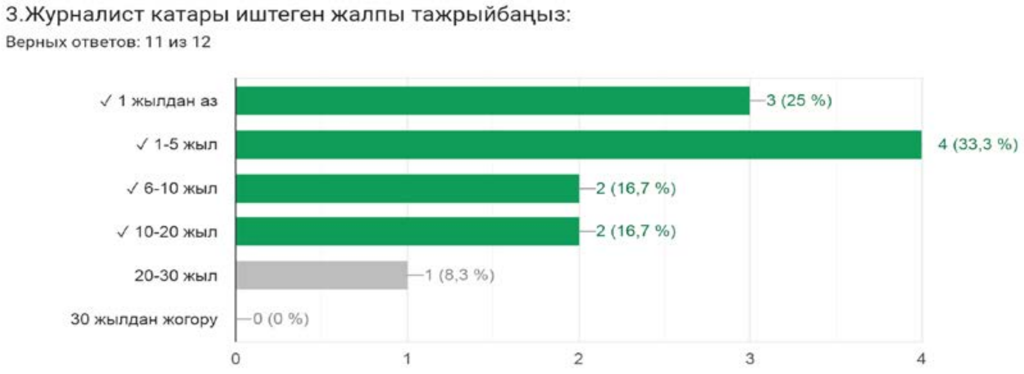

Бул жерде журналистердин иштеген тажрыйбасын көрсөткөн көрсөткүч пайызы берилген.

Ал эми бул жерде журналисттердин иштеген иш тажырыйбасын көрсөткөн көрсөткүч көрсөтүлдү.

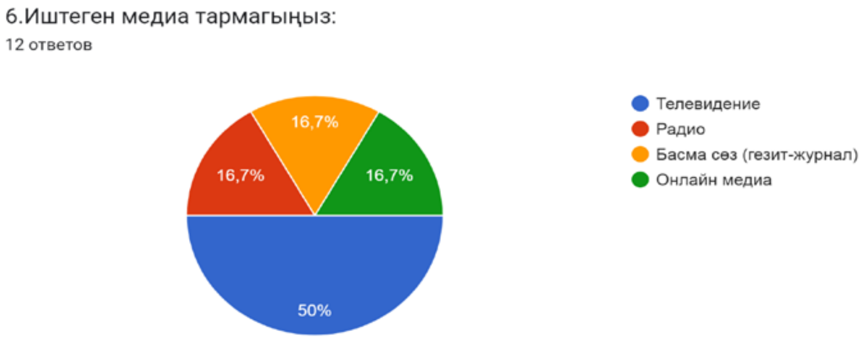

Журналистердин иштеген медиа тармагы көрсөтүлдү.

Журналисттердин ишинде жасалма интеллект колдонулуп жатканы байкалат. Бул жерде алардын 50% ЖИни колдонуп жатканын көрүүгө болот.

Бул жерде ЖИни канча жыштыкта колдонгону боюунча көрсөтүлгөн.

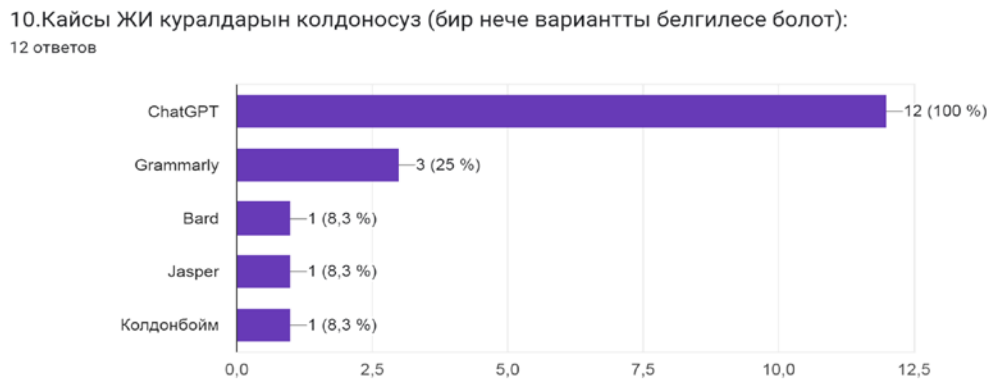

Бул жерде жасалма интеллектин бир нече варианттары жазылган.

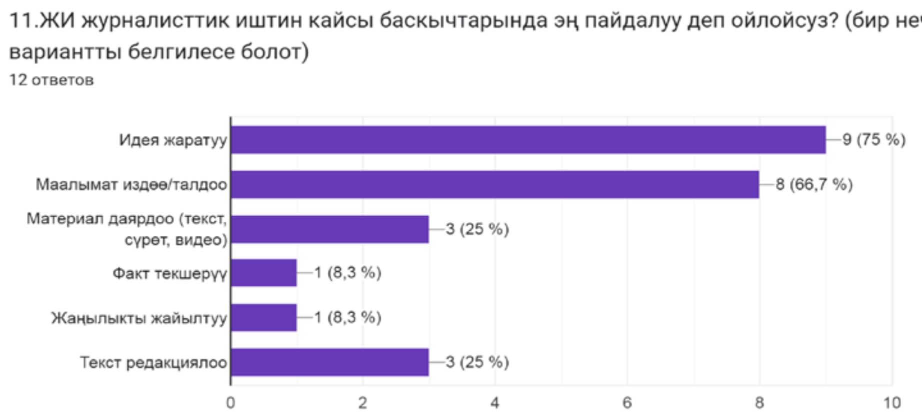

ЖИ журналисттик иштин бир нече баскычтарына пайдалуулугу көрсөтүлгөн.

ЖИнин журналистикага тийгизген таасири боюунча көрсөтүлгөн пайызы.

Корутунду

Бул квалификациялык иште жасалма интеллект (ЖИ) технологияларынын журналистика тармагындагы ролу, айрыкча жаңылыктарды даярдоо процессине тийгизген таасири ар тараптан каралып чыкты. Изилдөөнүн жүрүшүндө ЖИнин маалыматтарды чогултуу, сорттоо, талдоо жана автоматтык түрдө контент жаратуу мүмкүнчүлүктөрү кеңири анализделди.

Жасалма интеллект журналисттердин күнүмдүк ишмердүүлүгүнө олуттуу өзгөрүүлөрдү киргизүүдө. Ал кыска убакыттын ичинде чоң көлөмдөгү маалыматтарды иштеп чыгып, темалар боюнча мазмун сунуштап же автоматташтырылган жаңылыктарды жарата алат. Бул өз кезегинде журналисттердин эмгек үнөмдүүлүгүн жогорулатып, оперативдүүлүктү камсыздайт. Ошол эле учурда, ЖИ негизинде иштеген системалар фактыларды текшерүүдө, фейк маалыматтарды аныктоодо жана аудиториянын кызыкчылыгына ылайык мазмунду сунуштоодо да маанилүү роль ойнойт.

Бирок, ЖИнин журналистикага тийгизген таасири менен кошо айрым этикалык жана кесиптик маселелер да жаралууда. Адам факторунун азайышы, маалыматты бурмалоо

коркунучу жана автоматтык контенттин сапаты өңдүү маселелер көңүл сыртында калбашы керек.

Жыйынтыктап айтканда, ЖИ технологиялары журналистиканын өнүгүшүнө түрткү берүүчү күч катары каралышы мүмкүн. Бирок, аларды колдонууда жоопкерчилик, этикалык нормалар жана адамдык көзөмөл ар дайым артыкчылыкта турушу зарыл. Келечекте ЖИ менен журналисттердин өз ара толуктоочу кызматташуусу сапаттуу жана так маалыматты жараткан жаңы медиамаданиятты калыптандырат деп айтууга болот.

Колдонулган адабияттар

1. А.С Ватьян, Н.Ф Гусаров Н.В Добренко СИСТЕМЫ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА стр.-186.
2. Н.О Шестерин.Метод использования исскусственного интелекта для создания медиаконтента/ Москва 2020.240 стр.
3. М.Токоев, Ж.Касаболотов, Алданба медиа сабаттуулук боюнча колдонмо “Der Spiegel” журналы, [99-100-бет].
4. Жасалма интеллекти колдонуу чөйрөсү: https://inclient.ru/
5. ЖИ диагноз коюуга, маалыматтарды жаздырууга жана дарыгердин жардамчысы катары иштөөгө мүмкүндүк берет: https://kg.eurasiatoday.ru/
6. (ЖИ) колдонуу пайызы [5] Forbes.https://inclient.ru/
7. Фейк жаңылыктарды ЖИ аныктоосу боюнча видео: https://youtu.be/JXeSxDCDK4Y?si=flNY0LZHnSmjj7_m
8. “Der Spiegel” журналы
9. International journal of Professional Science 2.№9(1) - 2024 макаласынан
10. Журналістыка-2024: стан, праблемы перспектывы журналынан
11. Жасалма интеллектин жардамы менен жасалган сүрөттөр: https://cdn1.resource-static-cdn.seaart.me/web/prod/img/home-nav-logo.7af9b8f.png
12. Дүйнө жүзүндө адамдар (ЖИ) колдонуусу боюнча статистика: https://wikipedia.org
13. Жасалма интеллекти колдонуу чөйрөсү: https://inclient.ru/
14. ЖИ диагноз коюуга, маалыматтарды жаздырууга жана дарыгердин жардамчысы катары иштөөгө мүмкүндүк берет: https://kg.eurasiatoday.ru/
15. (ЖИ) колдонуу пайызы:[5] Forbes.https://inclient.ru/
16. Искусственный интеллект макаласынан
17. (ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТ ДООРУНДАГЫ ЭТИКА ЖАНА ЖООПКЕРЧИЛИК МЕДИАНЫН КӨЙГӨЙЛӨРҮ ЖАНА КЕЛЕЧЕГИ) макаласынан
18. Section 4 «Information technologies in social sphere» журналынан
19. Ж урналістыка-2024: стан, праблемы і перспектывы журналынан
20. Правовые проблемы и перспективы искусственного интеллекта в сфере медиа макаласынан
21. ВНЕДРЕНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ВЕДУЩИХ КИТАЙСКИХ МЕДИА журналынан

Колдонулган интернет булактары

1. https://kg.eurasiatoday.ru/zhasalma-intellekt-adamzat-zhinin-n-g-s-n-k-z-m-ld-sh-kerek/

2. https://internews.kg/meni-zhumushsuz-kaltyrat-dep-chochulajm-zhasalma-intellekt-kyrgyz-zhurnalistikasyna-kandaj-taasir-etet/
3. UNESCO Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligenc
4. European Commission – Ethics Guidelines for Trustworthy AI
5. https://ec.europa.eu/futurium/en/ai-alliance-consultation
6. palospublishing.com
7. https://kg.eurasiatoday.ru/zhasalma-intellekt-adamzat-zhinin-n-g-s-n-k-z-m-ld-sh-kerek/
8. https://youtu.be/Fob0LVYRiq8?si=W66RTibUEo2sbBWs
9. https://ru.archive.kabar.kg/news/iskusstvennyi-intellekt-zagovoril-na-kyrgyzskom-iazyke
10. https://youtu.be/JXeSxDCDK4Y?si=flNY0LZHnSmjj7_m

Открытый журнал евразийских исследований, 2025, 2(2), сс. 49-62

eijournal.ilimbilim.kg

открытый журнал евразийских исследований

ЖУРНАЛИСТИКА жана PR / ЖУРНАЛИСТИКА и PR / JOURNALISM and PR
УДК

ВЛИЯНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА ПРОЦЕСС ПРОИЗВОДСТВА НОВОСТЕЙ

Майрамбек кызы Элина
Ошский государственный университет, Кыргызстан

Аннотация
В данной статье рассматривается влияние искусственного интеллекта (ИИ) на процесс производства новостей. В цифровую эпоху ИИ широко используется на каждом этапе журналистики — от сбора информации до проверки фактов, редактирования и доведения информации до аудитории. Авторы отмечают, что возможности ИИ повышают скорость и эффективность журналистики. В то же время продолжаются дискуссии об этических вопросах, точности и роли человеческого творчества. В статье сравнивается глобальный и локальный опыт, анализируются положительные и отрицательные стороны использования ИИ. В результате показано, что интеграция ИИ в журналистику приведет к пересмотру профессиональных стандартов и разработке новых методологических подходов.

Ключевые слова: искусственный интеллект, журналистика, производство новостей, медиатехнологии, этика

Open Journal of Eurasian Issues, 2025, 2(2), pp. 49-62

eijournal.ilimbilim.kg

ЖУРНАЛИСТИКА жана PR / ЖУРНАЛИСТИКА и PR / JOURNALISM and PR
УДК

THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON THE NEWS PRODUCTION PROCESS

Mairambek kyzy Elina
Osh State University, Kyrgyzstan

Abstract
This article examines the impact of artificial intelligence (AI) on the news production process. In the digital age, AI is widely used at every stage of journalism - from information gathering to fact-checking, editing and delivering to the audience. The authors note that the capabilities of AI are increasing the speed and efficiency of journalism. At the same time, there are ongoing debates about ethical issues, accuracy and the role of human creativity. The article compares global and local experiences and analyzes the positive and negative aspects of the use of AI. As a result, it is shown that the integration of AI in journalism will lead to a revision of professional standards and the development of new methodological approaches.

Keywords: artificial intelligence, journalism, news production, media technology, ethics